

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ओनलाईन

वर्ष : ३

स्थापना वर्ष : १९६०

मार्च : २००८

अंक : ८

नारायण देसाई
प्रमुख

: परामर्शनसमिति :

भोग्नाभाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य

भारती र. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सळतंत्री :

प्रहुल्ल रावल

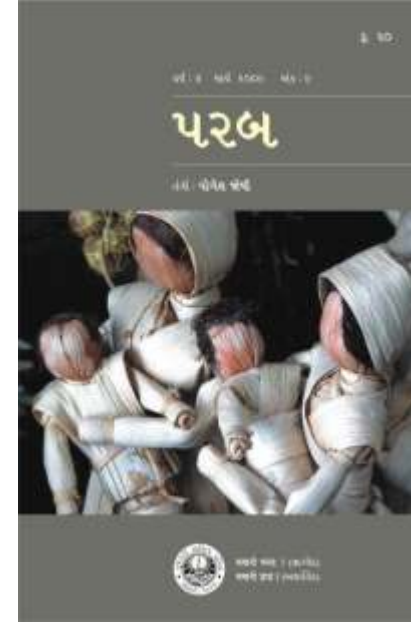
गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धन(बवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाठण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
झोन अने ईकस : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

अ नु क म

परिषद-प्रमुखनो पत्र

नारायण देसाई

कविता

शबरी उवाच • यंद्रकान्त शेठ, सडज • नीतिन वडगामा, श्वासने
क्यां राजवा ? • यंदेश मकवाण 'नाराज', सगड • प्रहुल्ल रावल,
उत्तर मूक्यो • डिरणकुमार यौडाण

निबंध

रजडुनो कागण : माजी लमरानुं गणगणगण ! • मडेन्द्रसिंह परमार

व्यंग-विनोद

पुस्तको बोलतां डोवां जोईअे, पण - • विनोद लट्ट

समीक्षा/ग्रंथावलोकन

व्यक्तित्वमुद्रांकित रसप्रद निबंधविमर्श • लानुप्रसाद पंड्या, कविनी
अंगत अनुभूतिनो अडेसास • डरीश वटाववाणा, 'बियोन्ड ध
डोराठळन अेन्ड अधर स्टोरीळ' विशे • दर्शना त्रिवेदी, सूर-साधक
कविनुं पोतीकुं, भगवुं काव्याकाश... • डरेश तथागत, समष्टिमां
विडरती कविनी दृष्टि • नवनीत जानी, मनमां अंधारुं थाय त्त्यारे
अक्षरना अजवाणानी जडर पडे • प्रवीण पंड्या, चितनात्मक
निबंधीनी मडेकती झूलवाडी • झंधर वर्गीस पौल

अडेवाल

'साहित्यमां विविध समाजोनुं निडपण': परिसंवाद • ठतुभाई
कुरकुटिया

परिषदवृत्त

संकलन : अनिला दलाल

साहित्यवृत्त

संकलन : प्रहुल्ल रावल

आवरणचित्र

रोजाल्हा तन्ना

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાની પ્રક્રિયા બેવડી છે. એક બાજુથી ગુજરાતી સાહિત્યકારે પોતાના ચરિત્રને ઉદાત્ત કરવું પડશે અને બીજી બાજુથી આપણા ક્ષેત્રને વિશાળ કરવું પડશે. ઉદારચરિત સાહિત્યકાર વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની ભાવનાથી સાહિત્ય-સર્જન કરતો થાય ત્યારે ગુજરાતી ભાષા વિશ્વ સ્તરની બને. સાહિત્યકારના હૃદયનું સૌન્દર્ય, વિશાળ જગતની વિવિધતાનું સત્ય અને વ્યક્તિ, સમષ્ટિ, સૃષ્ટિમાં સંવાદિતા સાધવાનું કલ્યાણકારી લક્ષ ભેગાં થાય ત્યારે તેમાંથી સત્ય-શિવ-સુંદરમનો સંગમ થાય. ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાની એ જ રીત હોય.

વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા ગણાય. ગુજરાતી ભાષાનો પાયો મજબૂત કરવો હોય અને એની ક્ષિતિજો વિસ્તારવી હોય તો તેમાં પણ વિવિધતામાં એકતા પ્રગટ થવી જોઈએ. એને સારુ સાહિત્ય માત્ર સમાજની આરસી બની રહે, એ ન ચાલે. એણે સમાજ સારુ પથપ્રદર્શક દીપ પણ બનવું પડે. વિભિન્નતામાંથી સમાજને અભિન્નતામાં લઈ જવાનો સાહિત્યનો પુરુષાર્થ સાહિત્યને પોતાને સારુ ઉપકારક નીવડે. એને માટે આપણા સમાજમાં રહેલી વિવિધતાના સૌન્દર્યને પારખી આખા સમાજની એકતાને અનુભવવાની ને માણવાની રહે.

વિવિધતાનું સૌન્દર્ય તો જ અનુભવાય, જો સામેનાના ગુણોનું દર્શન કરતાં આવડે અને સાથે સાથે સામેનામાં અને પોતાનામાં સમાનતાનું તત્ત્વ કયું છે તે પણ જોતાં આવડે.

આરંભ કદાચ આપણે પરસ્પરની કદરથી કરવો પડશે. હું ખોટા કે ઔપચારિક વખાણ કે ખુશામતની વાત નથી કરતો. જ્યારે જુદાં જુદાં જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયા હોઈએ ત્યારે પોતાના જૂથના સભ્યના અનાવશ્યક વખાણની વાત નથી કરતો (અને નથી કરતો વાત સામેના જૂથના સભ્યની કડવાશ ભરી ટીકાની). હું તો માત્ર સાચા દિલની કદરની જ વાત કરું છું. ઘણી વાર બીજા સાહિત્યકારની કૃતિ જોઈને ‘એના કરતાં તો હું ચડિયાતો’ એવો ભાવ આપણા મનમાં નથી જાગતો ? ઈર્ષાનો જન્મ ત્યાંથી જ થાય છે. ઈર્ષા આપણને અન્યના ગુણો પ્રત્યે આંધળા કરી દે છે. આ ભાવ ખાસ તો અન્યને પારિતોષિક અપાતું હોય કે એનું બહુમાન થતું હોય ત્યારે પ્રેક્ષક-શ્રોતા-સાહિત્યકારોની આંખોમાં તરી આવે છે. આવે પ્રસંગે આપણી કસોટી આપણે કોને કેટલે અંશે ‘સ્વ’ અને કેટલે અંશે ‘પર’ માનીએ છીએ તેની ઉપરથી થાય છે. જેટલે અંશે આપણે આપણી વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષાને બાજુએ રાખીને ગુજરાતી ભાષાને ‘સ્વ’ માનતા થઈશું એટલે અંશે આપણે વ્યક્તિગત રાગદ્વેષમાંથી બચી જઈશું. અને પછી સ્પર્ધાનું સ્થાન ગુણદર્શન લેશે. આપણા ઘણા સંબંધો પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેજ્યુડિસ જેવા હોય છે, તેને બદલે આપણે તેને શેર એન્ડ કેરમાં પલટવા પડશે. પછી આપણને ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં દેખાતી ભેદરેખાઓ : મુખ્ય ધારા – દલિત સાહિત્ય, અલ્પસંખ્યકોનું સાહિત્ય, સાહિત્યની જુદી શૈલીઓના ભેદો – આધુનિક – અનુઆધુનિક, ગાંધીયુગીન – અનુગાંધીયુગીન વગેરે વગેરે ભેદો તરીકે નહીં, પણ વૈવિધ્ય સૂચવતાં સ્વરૂપો તરીકે દેખાતા થશે. આ ભેદોમાં ઘણી વાર આપણે બહુમતી સાથે છીએ વિવિધતા બીજે કયાંય જોવા નહીં જડે. આપણે ટ્રેનમાં કે બસમાં મુસાફરી કરતા હોઈએ ત્યારે આપણને એ દેખાઈ આવે છે કે આપણા સમાજના લોકોના

કે લઘુમતી સાથે એ હકીકત જ આપણી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ લાગણીઓ જન્માવે છે. બહુમતીવાળા એક પ્રકારની સલામતી અને લાપરવાહી અને લઘુમતીવાળા થોડો આકોશ અનુભવતા હોય છે. સલામતી સાથે જેવી બેફિકરી આવે તેવી જ એ સલામતી જોખમમાં મુકાય છે, એ સમજતા થઈશું તો સલામતીને આપણે ઉદારતામાં ફેરવી શકીશું. અને આકોશ વ્યક્તિ, વર્ગ, વર્ણ કે સંપ્રદાય વિષે કરવાને બદલે આખી સમાજવ્યવસ્થા અંગે દેખાડીશું તો એ આકોશને પુણ્યપ્રકોપમાં ફેરવી શકીશું. તેમાંથી એ પ્રકોપ સહિયારી પાપમોચન-પ્રક્રિયા પણ બની શકે.

તુલસીદાસના કાળમાં સમાજમાં શૈવ અને વૈષ્ણવોના ભેદભાવો હતા. તુલસીએ વિષ્ણુના અવતાર રામ પાસે શિવવંદના અને શિવજી પાસે રામસ્તુતિ કરાવીને સાહિત્ય દ્વારા સમાજને સાંધવાનું કામ કર્યું. મન્ત્રોના જમાનામાં હિંદુમુસ્લિમ-ભેદભાવ હતા અને વિભાજનની ત્રાસદીથી એ વધુ તીવ્ર થયા હતા. મન્ત્રોએ પોતાનો આકોશ આ ભેદભાવો પર જ ઠાલવ્યો. પરિણામે ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન સાથે તેણે અમુક અંશે સમાજનાં જખમ રુઝવવાનું કામ પણ કર્યું. અંકલ ટોમ્સ કંબિનની નવલકથાએ અમેરિકાના રંગદ્વેષ પર જે સૌમ્ય પ્રહાર કર્યો હતો તેણે તે વખતે સમાજમાં વલણો બદલવામાં ફાળો આપ્યો હતો. પ્રેમચંદ અને કૃષ્ણચંદ્રના હિંદી અને ઉર્દૂ સાહિત્યે પણ આ પ્રકારની સમાજસેવા કરી છે. કેરળના મારા મિત્રો મને કહે છે કે મલયાલમ ભાષામાં દલિત-સાહિત્ય જેવો કોઈ જુદો વાડો એટલા માટે નથી પડ્યો કે ત્યાં છેલ્લા થોડા દશકોથી દલિતોના પ્રશ્નો એ માત્ર દલિતોના જ નહીં, પણ સાહિત્યની મુખ્ય ધારાના પ્રશ્નો બની ચૂક્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ગોષ્ઠીમાં દલિત સમાજ વિશે બિનદલિત સાહિત્યકારોને બોલાવવાનો આગ્રહ કેટલાક દલિત મિત્રોએ રાખ્યો તેની પાછળ પણ હું આ શુભ ભાવના જોઉં છું. આ બાબતમાં સમત્વભાવ ત્યારે જ પેદા થશે જ્યારે વંચિતોનાં દુઃખોને અન્ય સાહિત્યકારો અનુભવતા અને અભિવ્યક્ત કરતા હશે. આપણે સમાજની વિષમતાઓને સામસામી વોટબેંકો સ્થાપીને કદી દૂર નથી કરી શકવાના. એને સારુ તો ‘હાર્ટબેંક’ સ્થાપવી પડશે જેમાં મૈત્રી, કરુણા અને સમતાનું મૂડીરોકાણ કરવામાં આવશે.

આ જ અનુસંધાનમાં આપણે બોલેલા સાહિત્યક્ષેત્રે પણ ધ્યાન આપવું પડશે. કેટલાક સંભ્રાન્ત સાહિત્યકારોની એક પ્રવૃત્તિ બોલેલા સાહિત્યને સાહિત્યમાં જ ન ગણવાની દેખાતી હોય છે. માનવના ઇતિહાસમાં લિપિ તો કેટલી મોડી આવી છે એનો ખ્યાલ કરો. જે બોલેલા સાહિત્યની અવગણના કરશે એ આપણા કેટલા મોટા વાઙ્મયના વારસાને ખોઈ બેસશે એનો ખ્યાલ કરો ! શ્રુતિ-સ્મૃતિ અને તે પહેલાંનું જ્ઞાન, જે આપણી નસોમાં વારસા રૂપે વહી રહ્યું છે, તેની આપણે માત્ર એટલા સારુ ઉપેક્ષા કરવી છે કે, આપણે કેટલાક ‘ફાલેલાઓ’ લખતાંવાંચતાં શીખી ગયા અને બીજાંઓ પરિસ્થિતિવશ રહી ગયા ?

ભારતીય સાહિત્યમાં જુદા જુદા સમાજોના જીવનના નિરૂપણ અંગેની ગોષ્ઠીમાં ગ્રામીણ સાહિત્યનો વિષય નહોતો લેવામાં આવ્યો. પણ એની ઉપેક્ષા કરવી કોઈ પણ સાહિત્યને પરવડે એમ નથી. તેમાંય ગુજરાતી સાહિત્યને આ બાબત બીજા કરતાંય વધુ લાગુ પડે એમ છે. આખા દેશમાં ફરતાં મને લાગ્યું છે કે છેક ઉત્તર-પૂર્વમાં અસમ ક્ષેત્ર અને બીજું આપણા સૌરાષ્ટ્રમાં સમાજજીવનની જેટલી વિવિધતા જોવા જડે છે એટલી.

પહેરવેશ, એમનાં ઘરેણાં, એમની બોલીઓ, એમના વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો, એમની કહેવતો, અને એમના બહોળા લોકસાહિત્યમાં કેટલી અગાધ અને અપ્રતિમ વૈવિધ્યસભર સુંદરતા પડેલી છે ! એ સુંદરતા જો સુચારુ રૂપે અને પૂરા આદર સાથે આપણા 'શિષ્ટ' સાહિત્યમાં પ્રગટ થાય તો આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં એ ગૌરવવંતું સ્થાન લઈ શકે એમ છે. અત્યારે બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં નગરીકરણની ઝડપ ઘણી વધારે છે. પણ મહાનગરોની એક લાક્ષણિકતા એ હોય છે કે ત્યાં સતત ભીડની વચ્ચે રહેતો માણસ એકલવાયો બની રહે છે. લોકો પોતાના તળ પાડોશીને પણ ઓળખતા નથી. એ અર્થમાં નગરોમાં સામાજિકતા ઘટી છે. સમાજને વધુ સામાજિક, વધુ સહૃદય અને તેથી કરીને વધુ માનવીય બનાવવા એ સાહિત્યનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. એમ કરીશું તો આપણે સાહિત્યને માત્ર સમાજનું દર્પણ બનાવવાને બદલે એની પથપ્રદર્શક મશાલ બનાવી શકીશું.

આમ જો સમગ્ર રીતે જોઈએ તો ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાની આખી સાધના અહંકાર ઘટાડવા અને ઉદારતા વધારવાની પ્રક્રિયા છે. જેમ જેમ અહમ્નું વર્તુલ નાનું થતું જશે, તેમ તેમ ભૂમાનું વર્તુલ વિસ્તરતું જશે. છેવટે વિશ્વની સેંકડો કે હજારો ભાષામાં આપણી એક ગુજરાતી ભાષા; તે ભાષા વાપરનારા કરોડોમાંના આપણે એક; અને એના નરસિંહથી માંડીને આજ સુધી થઈ ગયેલા પ્રયોગકર્તાઓમાં આપણે એક અલ્પ જીવ, એવું ચિંતન આપણે કરીએ તો આપણા અહંકાર-નિરસનનો એ જ્ઞાનમાર્ગ બની રહે. વિશ્વના ઉત્તમ સાહિત્ય જોડે આપણો એટલો પ્રેમ હોય કે એ પ્રેમના પૂરમાં આપણો અહમ્ ક્યાંય ડૂબી જાય – એ અહંકાર-નિરસનનો ભક્તિમાર્ગ. અને આપણે સતત વ્યાપક થતા જવું છે અને તે સારુ સતત જાગૃકતાથી પ્રયત્નશીલ રહેવું છે, એ અહંકાર-નિરસનનો કર્મયોગી રસ્તો, આપણી પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે આપણે એમાંથી કોઈ એક અથવા તેથી વધારે રીતે પ્રયાસ કરીએ.

અહંકાર ઘટાડવાની આપણી આ પ્રક્રિયા જ ઉદારતા વધારવાની પ્રક્રિયા બની રહે. પણ એનો પ્રયાસ સામે છેડેથીયે થઈ શકે. સાથેનાના – એટલે કે બીજા જૂથ, બીજા સમાજ કે બીજા ભાષાના – જેટલા ગુણો આપણને દેખાશે એટલી આપણી ભાવના વધુ ઉદાત્ત થશે. એ ગુણો જોવાનો માર્ગ તે જૂથ, સમાજ કે ભાષાના સાહિત્યમાં ઊંડા ઊતરવાનો છે. ગામડાની ભાષા, બોલચાલની ભાષા, દલિત કે આદિવાસી સમાજનું સમાજજીવન, લઘુમતીઓમાંથી કોઈનું સમાજજીવન એ સર્વને લગતું સાહિત્ય એ આપણા અભ્યાસનો વિષય બનાવીએ. ગુજરાતી સિવાયની બીજી ભાષા – એમાંથી કોઈના પણ અધ્યયનમાં આપણે જેમ જેમ ઊંડા જઈશું તેમ તેમ આપણને એની ખૂબીઓ સમજાશે. એ પ્રત્યે અજાગમો હોય તો તે ઓછો થશે અને પ્રીતિ વધશે. તેલુગુ ભાષામાં આજે આપણને માટીની હાંલ્લીમાં કાંકરા નાખીને ખખડાવ્યા હોય તેવી કર્કશતા સંભળાય છે પણ તેલુગુ કવિઓ એને પ્રાતઃકાલીન વિહંગોના વૈતાલિક કલરવ જેવી મધુર કહે છે. ભાષાનું માધુર્ય ક્યાં હોય છે તે આપણને બ્રજભાષા, બાંગ્લા, ફારસી કે ફ્રેંચ કે પછી તેલુગુના અભ્યાસથી સમજાશે. અભ્યાસથી એ બોલીઓ કે ભાષા પ્રત્યેની પ્રીતિ વધશે. લોકસાહિત્યમાં સમરસ થઈ એમાં ઊંડી ડૂબકી મારવાથી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીને કેટલાય ભેદોની ભીંતોને ભાંગતા આપણે જોયા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનું ગહન અધ્યયન કરી આપણા પંડિત યુગના અનેક મનીષીઓને આપણે ગુજરાતી સાહિત્યને સુસંસ્કૃત કરતા જાણ્યા છે. વિશ્વ સાહિત્યના મહાસાગરમાં ઝંપલાવીને ગુજરાતી સાહિત્યના ફલકને વિશાળ કરતા સુરેશ જોષી

જેવાઓને જાણ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યને વિશ્વકોટિનું કરવું હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યકારે અનિવાર્યપણે વિશ્વસાહિત્યમાં અવગાહન કરવું પડશે. આમ એક તરફથી અહંકાર ઘટાડતા જઈને તો બીજી તરફ વિશ્વને સાવ પાડોશથી માંડી દૂરની ક્ષિતિજ સુધી ખુલ્લે દિલે અને ખુલ્લી બાંહોએ આવકારીએ. આપણી નિષ્ઠા, જ્ઞાનોપાસના અને પરિશ્રમ દ્વારા એ ધ્યેય સુધી પહોંચવા નિરંતર મથતા રહીએ.

— નારાયણ દેસાઈ

18

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિ સ્થાન	: અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિ ગાળો	: માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક	: ભારતીબહેન ૨. દવે (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી)
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૪. તંત્રી	: યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૫. માલિકી ધરાવનાર	: (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી શ્રેણિકભાઈ
કુલ થાપણના એક	કસ્તુરભાઈ (૩) શ્રી બળવંત પારેખ
ટકાથી વધારે	(૪) વિનોદ ભટ્ટ (૫) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી
રોકનાર ભાગીદાર શેર	(૬) શ્રી નિરંજન ભગત
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં	
નામ-સરનામાં	

શબરી ઉવાચ | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

બોર જેણે વેચવાં હોય, એ બોલે !
 મારે તો વહેંચવાં છે બોર,
 હું શું કામ બોલું ?!
 હું તો આ વગડાઉ ભોંયમાં
 લૂખુંસૂકું ખાતાંપીતાં ખડી થઈ છું !
 ટાઢતાપ ને વરસાદ સામે
 અડીખમ ટકી છું...
 વાવડાના સપાટા સામે
 મારો કૃવાથંભ છે અડોલ ને અણનમ !
 દરિયાનાં ચડતાં પડતાં મોજાંનેય ખમું છું
 ખડક થઈને ખડતલ !
 મને જ સમજો બોરડી
 મને બોર છે તો કાંટાયે છે !
 પણ મેં આજ દિન સુધી,
 કોઈનેય વગાડ્યા નથી જાતે કરીને !
 મેં તો મારા સરખી કેટલીયે શબરીઓના ખોળા
 ભર્યાં - ઉભરાવ્યાં છે બોરથી...
 રામનું શું, પૂછવું ?
 ગમે ત્યારે એ આવી લાગે...
 ગમે ત્યારે એ માગે, બોર ચાખવા !
 ને એ માગે ત્યારે
 મારી હથેલી ખાલી ન હોય !
 મધમીઠાં બોરની બલિહારી
 હોય મારી હથેલીમાં !
 રામ ક્યારે આવી,
 ક્યારે મારાં બોર ચાખી,
 એની મીઠપ માણતાં માણતાં
 મને 'શબરી' કહીને બોલાવે,
 એની જ પ્રતીક્ષા છે હવે મને !

સહજ | નીતિન વડગામા

સહજ મળે તે સાચું
 કરી ઉધામા કેંક પામીએ એ સઘળુંયે કાચું.
 વરસે વ્હાલો ધોધમાર છલકે જીવતરની ઝોળી,
 મહેકી ઊઠે એમ પછી તો રુદિયાની રંગોળી.
 આપે અપરંપાર પછી હું નાહક શાને યાચું ?
 સહજ મળે તે સાચું.
 પંથ ઉપર પાડેલું પગલું ઊડી આભમાં પૂગે,
 સમય સાચવી સુખનો સૂરજ આપોઆપ જ ઊગે.
 ભાર બધો ભૂલીને હું તો રામનામમાં રાચું,
 સહજ મળે તે સાચું.

શ્વાસને ક્યાં રાખવા ? | ચંદ્રેશ મકવાણા 'નારાજ'

બોલ, બેઠું છે બધું આ શું થવા ?
 ધૂજવા માંડી છે મૂળમાંથી હવા.
 હોય જો એની તરસ નકલી જ તો,
 ઝાંઝવા પિવડાવ એને ઝાંઝવા.
 એક ધાગો તુંય બાંધી આવને !
 વ્હેમની શું હોય બીજી તો દવા.
 હોય તડકા... કંઈક રસ્તો કાઢીએ,
 છાંયડાને શી રીતે સમજાવવા.
 જ્યાં અડે ત્યાં આગ લાગી જાય છે,
 આ સળગતા શ્વાસને ક્યાં રાખવા ?

સંગડ | પ્રફુલ્લ રાવલ

છે તો મારી જ ભૂમિ - મારી જ નગરી
મારામાં ધબકતી, મારામાં ઊછળતી
થોડો વખત એનાથી વિચ્છેદાયેલો હું
આજે ઊંડા શ્વાસે સૂંઘું છું એને પુનઃ
અને મથું છું
ભરી લેવા મારાં વીતેલાં વર્ષોની સ્મૃતિને
દરમિયાન
ધોવાયું છે ઘણું
વલોવાયું છે ઘણું
ચડેલાં પડળ ખસેડાયાં છે
વળ-વમળ વીખરાયા છે
ઓગળી ગઈ છે વિગત ધારાઓ
આમ તો તપ્યા કરવું પડ્યું છે મારે
ધગધગતા તડકામાં
પણ એય હતી નિયતિ
ક્યાં હતી એને યતિ !
રહી માત્ર એની સાથે યુતિ
આજે પુનઃ મારી ભૂમિ પર
માંડી રહ્યો છું ડગ
પૂર્ણ રાગથી
ઘૂંટી રહ્યો છું અનુરાગની લિપિ
પણ....

□

પહેલાં બહાર ને પછી અંદર
વર્તુળાતા પ્રશ્નો વચ્ચે
માત્ર ભાવની ભરતીમાં હું
ચાલી નીકળ્યો 'તો મારી નગરીને છોડીને
ત્યારે ન એણે કશું પૂછ્યું 'તું
ન મેં કશું કહ્યું 'તું
બસ ક્ષણમાં સમજાઈ ગયું 'તું
હા, એની આંખમાં
રમી રહ્યું 'તું કુતૂહલ
સળવળતો 'તો સંદેહ

તોય હું નીકળી પડ્યો 'તો મારી જિંદે
જોકે વિચરતા - વિહરતા ભૂલાતું નહોતું કશુંય
એમ તો વિરામમાં
એક વાર સાગરતટે ભીની રેતીમાં
તર્જનીનાં ટેરવાંથી
અનાયાસ ચિતરાઈ ગયો 'તો એનો ચહેરો
પછી ખેલાઈ રહ્યા 'તા
સ્મરણના વનખેલ
ઊછળતા સમુદ્રની સાક્ષીએ.
પછી અનુભવ્યું 'તું
તટે આવતાં મોજાંમાં મારી નગરીનું
હાલકડોલક પ્રતિબિંબ
અથડાતાં રહેતાં 'તાં મોજાં
કિનારા પર
અને થઈ જતાં 'તાં ચૂરચૂર ક્ષણવારમાં
તોય ડગી નહોતી મારી શ્રદ્ધા
ભલે હું દૂર હતો
પણ મને ક્યાં વિખૂટો પાડ્યો 'તો મારી નગરીએ
અત્યારે
બની ગયો છું અજાણ્યો યાત્રી
જાણીતા બોલતા નથી
અજાણ્યા ઓળખતા નથી
હું શોધી રહ્યો છું
મારી નગરી સાથેના
મારા જન્મજાત અનુબંધના સંગડ.

ઉત્તર મૂક્યો / કિરણકુમાર ચૌહાણ

હિસ્સો કેવો નવતર મૂક્યો,
તેં છાતીમાં સાગર મૂક્યો !

પ્રશ્ન એકની અંદર મૂક્યો,
ને બીજામાં ઉત્તર મૂક્યો.

જીવનની ચાદરને વણવા,
ધબકારાનો વણકર મૂક્યો.

થોડું મારા પર છોડીને,
જીવવા જેવો અવસર મૂક્યો.

મને સ્થાપવા ધરતી ઉપર,
તેં સૂરજને અધર મૂક્યો ?

તારા હાથે મારી વ્યવસ્થા !
જ્યાં પણ મૂક્યો, બહેતર મૂક્યો.

મૂકીને ભરપૂર ભરોસો,
તેં મારામાં ઈશ્વર મૂક્યો.

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- $\frac{1}{15750}$ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- $\frac{1}{15750}$ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □જ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- $\frac{1}{15750}$ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- $\frac{1}{15750}$ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

નિબંધ રખડુનો કાગળ : માખી ભમરાનું ગણગણગણ !

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

પ્રિય બાપુજી,

દેમાર વરસાદની 'પેલી' સવારે રાતાખડાની ખોડિયાર અને ચેકડેમના પાળાની લીલા તમને કહી સંભળાવી. મારા એ નેત્રયજ્ઞના ભાગીદાર તમને બનાવ્યા. બીજાં સાંભળનારાં પણ એમાં પરોક્ષ રીતે જોડાયાં. આપણને બેયને તો એમાં મજા આવે જ. એ સહુને પણ એવું થયું. 'એકલો જાને રે !' તો બરાબર, એકલો ખાને રે ! કેમ ચાલે ? એટલે, રાજેન્દ્ર શુક્લ કહે છે તેમ,

‘દ્રાખને મંડપ બધાંને છે હૃદયનું નોતરું,

ફૂલ, બુલબુલ, કીર, કોયલ, ને પધારો તીડ પણ !’

ભલે પધારો ! જેમને સાંભળવું હોય એ સર્વ પણ !

વરસાદની એ ઘનગભીર આભા હવે નથી. આવું આવું થઈ રહેલા ઉનાળાએ આસપાસના બધા આકારોને ઘસી ઘસીને ઉજમાળી મૂક્યા છે. લીલું-સૂકું બધું ચમક ચમક ચમકી રહ્યું છે. ‘દ્રાખના’ નહીં, મંદિરના માંડવે બેઠો છું. એની પછીતે અર્ધચંદ્રાકાર પાળી માપસર આડા પડીને લંબાવાય એવી અનુકૂળ છે. ઠાઠથી લંબાવ્યું છે. ઘડીક આંખો મીચી, મારા સુધી પહોંચતા અવાજોને આધારે દશ્યો રચ્યા કરું છું. પેલી તરફ મંદિરના ફળિયામાં કબૂતરોની દોડધામ મચી લાગે છે. પોતાની સત્તા સ્થાપવા, પોતાની ‘એન્ડ્રી પાડવા’ મથતો કબૂતર એની માદા ફરતે ગળું ફૂલાવી ગોળગોળ ફરતો લાગે છે. ગુટ્ટર...ગુ... ‘હું જ છું’, ‘હું જ છું.’ એમની ચકરડી-ભમરડીની રંગોળી ધૂળમાં પુરાઈ ગઈ હશે. કાંકણસારના અવાજનો લસરકો ટીલાળી બતકની લાંબી તાન સાથે ગૂંથાઈને અહીં સુધી આવ્યો. લીમડાના થડે દોડતી-ફૂદતી ખિસકોલીની ખીલવીલ ખીલવીલ. ચોમાસામાં એ લીમડાના ઘુમ્મટોમાં શુકસમૂહનાં ઝૂલણાં જોયેલાં ! પછી તો લીમડાએ બધાં પાન ખેરવી નાખેલાં. હમણાં એક દિવસ મંદિરના પૂજારીએ ધ્યાન દોરેલું : ‘જુઓ લીમડાને નવાં પાન આવી ગયાં !’ ઓહો ! તાજી-તાજી, લીલી-લીલી ફૂપળો. તમારા અહાસી વરસની સુંવાળી કુમળાશ તમારો હાથ પસવારું ત્યારે જે મીઠો અનુભવ કરાવે છે, એવી સુંવાળી ફૂપળો. પૂજારીબાપુને હોટે જાત-ભાતનું રમતું હોય. મને કહે : “ખરતી ન દીઠી વેલ, ચલતા ન દીઠા ચંદ્ર, ઐસા હે જગતકા ખેલ !” વાત તો સાચી. દેખાય નહીં ને તોય સતત ચાલતો હોય આ ખેલ. ‘મીચેલી આંખે ભાળું’ – સંભારું એ ખેલ. ત્યાં સામે, ચેકડેમમાંથી પાઈપ મૂકીને પાણી ખેતરમાં ખેંચાઈ રહ્યું છે. મશીન, ‘ખેચું છું, ખેચું છું’ કરે છે, જમીનની અંદરથી બધાં બીજ ‘લાવ... લાવ’ પોકારી રહ્યાં છે. ‘લાવું છું... લાવું છું.’ – ભખભખતું મશીન પાઈપ દ્વારા બધે પાણી પહોંચાડે છે. એ પાણીના રસ-ગંધ-ફળમય રૂપો ફૂટશે ત્યારે જળનો જુદો અરથ સમજાશે ! – વિચારું છું ત્યાં તો બેંએ...એં...હંએ...એં ! બેં...એં...બેંબેંએં...બેંબેંએં...

ઓચિતાના આ ઓરકેસ્ટ્રાએ આંખો ખૂલી જાય છે. ખભે ડાંગ ભેરવી એ ભરવાડ હાલ્યા આવે છે. ખેતર સોંસરવા. પાછળ પાંચસો-છસો ઘેટાં-બકરાંની હાર. ફૂદતી-રમતી, વાડમાં થઈ,

મંદિરના ચોગાનમાં લાઈનસર આવતી જાય છે. તમારી હથેળીનો સ્પર્શ પાછો સળવળે છે. અહીં બેઠો ઘેટાંને પસવારી એની મુલાયમતાને ગજવામાં મૂકી દઈ છું. લાલ-કાળાં બકરાં ચાલતી ચાલે જ્યાં મન પડે ત્યાં માથું નાંખી મોંઅડચું ચટકાવી લે છે. પૂજારી ટેન્શનમાં. હાલેય, હાંક આને હાંક ! એક બકરીને નાકે ખંજવાળ આવતી હશે તે ધૂળમાં ક્યાંય સુધી નાક ઘસી ધૂળ ઉડાડે છે. પછી છીંકાછીંક. સાગમટે એ બધાં પહોંચ્યાં પાળીએ. પાણીએ. તરસ ઠારી, બેંકાર-એંકારના પૂળા વાળી, ઘડીકમાં તો સાવ મૂંગામંતર થઈ જઈ, એકમેકને અડીને સ્થિર ! લીમડાના છાંયે એ ને એના ભરવાડ. થાકોડો ખાવા ભરવાડે બીડી સળગાવી. એમની બીડી અને બોલાશના ધુમાડા ચક્કર ચક્કર ઊંચે ચડે છે.

મહારાજે હમણાં વાડમાં નોળવેલ નાખી છે. જોગાનુજોગ હમણાંથી જ નોળિયાનાં સરસ રૂપકડાં બચ્યાં આમથી તેમ, તેમથી આમ દોડાદોડી કરતાં હોય છે. એમની સાવ જ બાજુમાંથી ધામણ સરકીને આ જાય. આ ત્રણેય માળા રમૂજ-આશ્ચર્યથી એને જોઈ પાછા રમતમાં સરી પડે છે. એમને હજી અહિનકુલસંબંધની જાણ એમના વડવાઓએ કરી નથી લાગતી ! સાડું છે. મહારાજે નોળવેલ મારા માટે નાખી હશે ? કે પછી...

ત્યો, મૂંગામંતર થઈ ગયેલાં ઘેટાં-બકરાંનો વિશ્રામકાળ પૂરો. ભરવાડની ભાષા કેવી સમજે છે ! એક નાનકડા અવાજથી બધાંને ખબર પડી ગઈ. એલાં... હાલો ! ફરી પાછું એ જ બેંએંએં હું હું... હાલોહાલોહાલો. આવજો આવજો કરતાં ઊપડ્યાં બધાં. ચેકડેમનો આખો પાળો ખચાખચ ઊનથી ભરાઈ ગયો. ‘મને પહેલા જવા દે, મને, મને, મને !’ પગથિયાં ઉપર ઘડીક સફર ગૂંચવાઈ ગઈ. એક ઘેટું પગથિયાં ઊતરતાં બીતું હતું. પાછળવાળા કહે : ‘ચાલને આગળ, ચાલને આગળ !’ પાછળવાળાંઓના ધક્કાથી પેલું બાપડું કૂદું ચાલું ફરી મુંબઈની ટ્રેન જેમ. બે-ત્રણ તોફાની ટપૂડાં, પાળે ચાલવાને બદલે જમણીપા પાણીમાં ખાબકી, ભીનાં થઈ, લથરપથર પાછા પાળે આવી જાય ઠેકડો મારી. એનું જોઈને બીજાંય એકબેને પ્રેરણા મળે, એલા હાલો આપડેય કૂદીએ ! ખરાં છે મારાં બેટાં !

આ તમને વાત કરતો હતો એ દરમિયાન કાળો ભમ્મર ભમરો કંઈ કેટલીય વાર ગુંજારવ કરતો રહ્યો. બે-ત્રણ વાર તો છેક મારા કાન પાસે આવીને મને ચમકાવી ગયો. હું ઘડીક એને જોવા અટકી ગયેલો. આણે માળાએ કણની કસોટી કરેલી. હું આટલો રૂપાળો ને તું બીજે કાં ધ્યાન દે ? મેં એને કહ્યું, ‘ભાઈ, તું કહે ત્યાં સુધી તને જોયા કરું, બસ ? બીજું બધું મૂકું પડતું, બસ ? પણ તું જેમ પેલાં ફૂલોની વાત બધે ગુંજતો – કહેતો ફરે છે એમ મારેય તમારા સહુની વાત કહેવાની છે. કહેવા દઈશ ? ‘ગુંઉઉ... સા...આ...રું... એ, પછી આવીશ’ કહીને એ ગયો.

એ તો ગયો પણ માખીઓ એમ ‘માને તો મનાવી લેજો રે’ વાળી નથી ! ગણગણગણગણ કરે છે. ‘શું કરે છે ? શું કરે છે ?’ કરીને ઊલટતપાસ લીધી મારી. ને કહ્યું, ‘અલી ઓ, એવું કોઈ ઘારું, ગૂમડું કશું નહીં મળે તમને... પ્રકૃતિવિદ્ધ છું ખરો પણ એમાંથી તો નકરો આનંદરસ ઝરશે. એ તમારે ચાખવો હોય તો રહો ! ‘હા હા. ભલે ભલે. ગણગણ... ગુણગણગુણ !’ હું જોતો રહ્યો એમની લીલા. પેલા જાપાનના કવિ ઈસ્સાનું યજ્ઞેશભાઈએ ઓળખાવેલું હાઈકુ યાદ કરતો ! ‘જે માખી લૂછે છે તેના હાથને, ઘસે છે તેના પગને, તેને ઝાપટી નાખશો નહીં.’

– કોઈ દિ’ ન ઝાપટું ઈસ્સાદાદા ! આ બધી સૃષ્ટિને આટલી ઝીણી નજરે જોતાં તમે

શિખવાડ્યું. તમારું ન માનીએ તો કોનું માનીએ ? પૂછ્યું એક મક્ષિકાને, ‘હવે તમને વાંધો ન હોય તો ઊભો થાઉં ?’ એ કહે, ‘હા, હા, જા તું તારે !’

તો નીકળ્યો. પાળે થઈને. તોફાની ટપૂડાં ઘેટાની જેમ એક ધુબકો પાણીમાં ખાઈ લેવાનું મન થયું. પડું ? પણ પછી... બાઈક લઈને નીકળું છું તો એ જ પાંચસો-છસો અરધે રસ્તે ઊભેલાં. આગળ રસ્તો બંધ ! ભરવાડ કહે, ‘ઘડીક ઊભા રૂયો. હમણાં અમે જમણે વળીઈ સઈ.’ ભાવતું તું ને ભરવાડે કીધું ! એ લોકો લાકડાના કૂચા વડે ઘેટાની પીઠ પર રંગનું નિશાન કરતા હતા. ભાઈ, મનેય કરી દ્યોને, ક્યાંય ખોવાઈ તો ન જાઉં !

તો બાપુજી, ખોવાઈને જે થોડુંક શોધી આવ્યો એ તમારી સુંવાળી હથેળીમાં આ ટપ્ દઈને મૂક્યું. પેલા ઈસ્સા દાદાનું હાઈકુ ફરી યાદ કરાવું.

As my Deputy, a crow is bathing in the first Rain.

તમારો માણસ તમારા વતી – એટલે થોડી વધુ ઊલટથી – નાહી આવ્યો.

.....અને, વરસાદ શું માત્ર ચોમાસામાં જ વરસતો હોય છે ?

18

વ્યંગ-વિનોદ પુસ્તકો બોલતાં હોવાં જોઈએ, પણ –

વિનોદ ભટ્ટ

સુરત મહાનગરપાલિકા દ્વારા યોજવામાં આવેલ નવમા રાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળાના ઉદ્ઘાટન નિમિત્તે ૨૧-૧-૨૦૦૯ના રોજ સુરત પર ત્રાટકવાનું બન્યું. બોલવાનું શરૂ કરતા અગાઉ મેયર શ્રી રણજિતભાઈ ગીલીટવાળાને મેં ધીમેથી પૂછ્યું : ‘કેટલી મિનિટ બોલું ?’ નગરપતિ કશું બોલ્યા નહીં, પણ તેમની આંખે જણાવ્યું : ‘આ સૂરત છે, તેણે વારંવાર આવતી રેલ, કોલેરા જેવો રોગચાળો ને મંદી જેવા નાનામોટા અનેક આઘાતો સહ્યા છે, આ કારણે સૂરતની પ્રજા કાઠી થઈ ગઈ છે, ગમે તેવા ઘા ઝીલી શકે છે, તમે મન ફાવે એટલો જુલમ કરશો. ટો બી પ્રજા હરફેય નહીં ઉચ્ચારે. પણ જીવદયા જેવી કોઈ ચીજ છે આ જગતમાં, અને પુસ્તકો વિશે બોલી-બોલીનેય માણસ કેટલું બોલવાનો ! તો હવે સમ પર આવું.’

એક માણસનો પુસ્તકપ્રેમ ઊંધઈને પણ શરમાવે એવો. આખો દિવસ બસ, વાંચ્યા જ કરે. વાંચવા આડે પત્ની સાથે પણ ખાસ બોલે નહીં. ખપ પૂરતી જ વાત. પાછો શાણોય એવો કે પત્ની ચૂપ હોય ત્યારે તેની ચુપકીદીમાં ખલેલ ન પહોંચાડે. અરીસા સામે બેસીને પત્ની વિચાર્યા કરે કે ચોપડીમાં એવું તે શું બળ્યું છે તે મારા જેવી સુંદર બૈરી સામે નજર માંડવાને બદલે આ મૂરખ આખો દિવસ ચોપડીઓનાં જંગલમાં જ આથડ્યા કરે છે !

એક દિવસ પતિની ગેરહાજરીમાં તેણે કબાટમાંથી પુસ્તકો કાઢીને ઉશલાવવા માંડ્યાં. એક પછી એક પુસ્તક લઈ તેણે ફર્શ પર પટકવા માંડ્યું. પતિ ઘેર આવ્યો ત્યારે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડતાં તેણે ફરિયાદ કરી : ‘ધીઝ બુક્સ ધે ડુ નોટ ટોક વિથ મી, ધે ડુ નોટ ટોક વિથ મી...’

આ પરથી લાગે છે કે પુસ્તકો બોલતાં હોવાં જોઈએ, પણ તેમને સાંભળવા આપણી પાસે કાન નથી. કોઈકે મજાની ટકોર કરી છે કે મારી લાયબ્રેરીમાં નર્મદ – દલપત, ગાંધીજી – ન્હાનાલાલ, મડિયા – બ્રોકર, શિવકુમાર – બક્ષી બધા છે. એમને હું એક જ કબાટમાં બાજુ-બાજુમાં રાખું છું, તોય એ લોકો કોઈ દિવસ અંદર અંદર ઝઘડતાં નથી. સંપીને રહે છે.

આપણી પ્રજા પર એવું મહેણું છે કે મરાઠી અને બંગાળી પ્રજા જેટલી વાચનભૂખ આપણે ત્યાં નથી. એમાંય મારા નગર અમદાવાદની વાત કરીએ તો તેમાં આટઆટલાં તોફાનો થયાં. મોટા પાયે લૂંટફાટો થઈ. અનાજ, બેકરી, રેડીમેઈડ કપડાં, અરે બૂટ-ચંપલોની અનેક દુકાનોય લૂંટાઈ છે, પરંતુ હજી સુધી પુસ્તકોની એક પણ દુકાન લૂંટાઈ નથી. મારો મિત્ર કહે છે એમ લોકો પોતાનાં મગજ કરતાં પગની ચિંતા વધારે કરે છે.

જ્યારે બંગાળી કે મરાઠી સાહિત્ય તરફ ત્યાંની પ્રજાને ખૂબ જ પ્રેમ છે. એકાદ ટંક ભૂખ્યા રહીને કે સાદું ભોજન ખાઈને તે પોતાનાં મનપસંદ પુસ્તકો ખરીદે છે. પુસ્તકમેળામાં જઈ લાખો રૂપિયાનાં પુસ્તકો હોંશે હોંશે ખરીદે છે.

કેટલાંક વર્ષ અગાઉ કોલકતામાં ભરાયેલ પુસ્તકમેળામાં મોટી આગ ફાટી નીકળી ત્યારે

ત્યાં ઊભેલ સ્ત્રી-પુરુષો કલ્પાંત કરતાં હતાં. આગના સમાચાર જાણી બંગાળના એક મંત્રી ઘટનાસ્થળે દોડી ગયેલા ને ફાયર-બ્રિગેડના સ્ટાફને કરગરતા હતા કે પ્લીઝ, ગમે તેમ કરીને આગને જલદી કાબૂમાં લઈ લો, અમારા સંસ્કારધનને બચાવી લો. આવું બોલતી વખતે પોતાનો સ્વજન ગુજરી ગયો હોય એમ તે રડતો હતો.

પણ આ રીતે રડતા માણસો આપણને તો વેવલા જ લાગે. સદ્ભાગ્યે આપણે એટલા બધા પોચા, એટલા બધા સંવેદનશીલ નથી. હા કવિ નર્મદ રૂંવે રૂંવે સંવેદનશીલ હતો. એટલે તો તેણે સાહિત્ય અને ભાષા તરફ અરુચિ ધરાવતી પ્રજા પર ગુસ્સે ભરાઈને ‘ડાંડિયો’ના અંકો ઊભી બજારે લૂંટાવી દીધા હતા. જોકે છેલ્લાં નવેક વર્ષથી સૂરતની પ્રજા આ રીતે પુસ્તકમેળો ભરી પુસ્તકોત્સવ ઊજવીને નર્મદનું તર્પણ કરે છે. ત્યાંની પ્રજા વતી સૂરત મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને આ કામ માથે લીધું છે. નગરની ગંદકી ઉલેચી તેને ચોખ્ખું રાખવા ઉપરાંત આ કોર્પોરેશન પ્રજાનું અજ્ઞાન ઉલેચવા પણ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે.

નરેન્દ્રભાઈ મોદીની અમદાવાદ એ કર્મભૂમિ છે, તેમને કોઈ કહેનાર નથી – સોરી, તેમને કહેનારાઓનો તો તોટો નથી, પણ તેમને સાંભળવું હોય એનું ને સાંભળવું હોય એટલું જ તે સાંભળે છે. તે જાણતા નથી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, પણ તેમને કહેવાનું મન થાય છે કે તમે તો ઉત્સવો અને મેળાના જીવ છો તો સૂરતની પેટે અમદાવાદમાં વરસેદહાડે એકાદ પુસ્તકમેળો યોજી શકાય ? – તમે શબ્દોને પણ કેટલું બધું ચાહો છો !

□

અગાઉના સમયમાં તો લોકો માનતા કે પુસ્તકો તે કંઈ ખરીદવા જેવી ચીજ-વસ્તુ છે ? – અરે, મફતમાં મળે તોય લોકો વાંચતા નથી. મારી જ વાત કરું તો મારું પુસ્તક ‘વગેરે...વગેરે...વગેરે...’ પ્રગટ થયું એ અરસામાં મારા પર રિલાયન્સના એક ઓફિસરનો ફોન આવ્યો : ‘વિનોદભાઈ, રેખાબહેનને તમે ઓળખો ?’ જવાબમાં મેં જણાવ્યું : ‘લગભગ અડધી ડઝન રેખાબહેનોને હું ઓળખું છું, એમાંની એક રેખાને હું બરાબર ઓળખું છું, પણ એ મને નથી પિછાણતી, એ તો ફક્ત એક અમિતાભ બચ્ચનને જ ઓળખે છે, તે એનું શું છે ?’

‘એ રેખાબહેનને તમે તમારું પુસ્તક વિનોદ ભટ્ટની શ્રેષ્ઠ હાસ્યરચનાઓ સરનેહ ભેટ આપેલું...’ તેણે કહ્યું.

‘હા...’ મેં કહ્યું : ‘અમે લેખકો સ્વાવલંબી હોવાથી વિવેચકો પર આધાર રાખવાને બદલે જાતે જ પોતાની રચનાઓને શ્રેષ્ઠમાં ખપાવીએ છીએ. શક્ય છે કે તમે જે નામનો ઉલ્લેખ કર્યો એ રેખાબહેનને મેં મારી શ્રેષ્ઠ રચનાઓ સપ્રેમ ભેટ આપી પણ હોય, પરંતુ એ રેખાબહેનનું શું છે ?’

‘એ રેખાબહેનને તમે ભેટ આપેલ પુસ્તક મને ગુજરીમાંથી ફક્ત દોઢ રૂપિયામાં મળી ગયું હતું. વિનોદભાઈ, તમને એટલી જ વિનંતી કરવાની કે તમે તમારું આ નવું પુસ્તક ‘વગેરે, વગેરે, વગેરે’ રેખાબહેનને તો ચોક્કસ ભેટ આપજો, જેથી મને તે પસ્તીમાંથી ત્રણ-ચાર રૂપિયામાં મળી જશે – એની છાપેલી કિંમત ત્રીસ રૂપિયા છે ને એટલે...’

મોટા મોટા લેખકોના જીવનમાં આનાથી પણ ખરાબ કિસ્સા બની ગયાના દાખલા નોંધાયા છે. ટોમસ હાર્ડીની ચોપડી જે તેણે કોઈકને ભેટ આપી હતી તે આ રીતે ફૂટપાથ પર રઝળતી હતી. હાર્ડીએ તેની કિંમત પૂછી. ફેરિયાએ કહ્યું : ‘દસ શિલિંગ...’ હાર્ડીએ જણાવ્યું : ‘આના

પર તો લેખકની સહી છે. આની કિંમત કંઈ દસ શિલિંગ ના હોય...’ ને પસ્તીવાળાએ લેખકની સહીનું નામ સાંભળીને સહેજ ગભરાટથી કહ્યું : ‘એવું હોય તો સાહેબ, પાંચ શિલિંગમાં લઈ જાવ...’

□

આ તો હાર્ડી પોતે જ એ પુસ્તકનો લેખક હતો એટલે આ પુસ્તક માટે પાંચ શિલિંગ તોડવાય તે તૈયાર થયો હશે, બાકી પુસ્તકો પાછળ પૈસા વેડફવાનું બહુ ઓછા લોકો પસંદ કરવાના. ‘ચાલો ગુજરાત’ કાર્યક્રમ નિમિત્તે ૨૦૦૮માં ન્યૂજર્સી જવાનું બન્યું હતું. આ મેળામાં પુસ્તકોનો એક માત્ર સ્ટોલ ઇમેજ પબ્લિકેશન્સનો હતો. એક સિનિયર સિટિઝન એ સ્ટોલ પર આવ્યા. ત્રણેક દળદાર પુસ્તકો લઈને તેમણે ચાલવા માંડ્યું. ઇમેજના સંચાલક ઉત્પલ ભાયાણીએ આ જોયું. કહ્યું : ‘મુરબ્બી, આનું પેમેન્ટ ?’

‘શું વાત કરો છો મારા ભૈ...’ એ સિનિયર સિટિઝને ઉત્પલને છણકતા અવાજે પૂછ્યું : ‘આના તે વળી પૈસા લેવાના હોય ?’ અને એ પુસ્તકો કાઉન્ટર પર પટકીને તેમણે ચાલવા માંડ્યું. ચાલો ગુજરાત-અમેરિકામાં વસનારાઓમાંના કેટલાકે ગુજરાતને આજે પણ અમેરિકામાં સાથે રાખ્યું છે.

જોકે પુસ્તકોની ખપત માટે સેંકડો લેખો લખવા છતાં કોઈ સારું પરિણામ આવે એવું મને અત્યારે તો દેખાતું નથી. હા, એને માટે કોઈ જુદા પ્રકારની વ્યવસ્થા વિચારી શકાય. એક ટૂથપેસ્ટ ખરીદનારને સાથે ટૂથ બ્રશ મફતમાં આપવામાં આવે છે કે પાંચ કિલો સાબુની ભૂકી લેનારને સ્ટીલનો એક ચમચો કે ગ્લાસ અપાય છે, એને બદલે પુસ્તકોની માગ ઊભી કરવા પ્રકાશકોના સહકારથી સાબુના વેપારીઓ એવી ‘સ્કીમ’ બહાર પાડી શકે કે પાંચ કિલો સાબુની ભૂકી લેનારને વિનોદ ભટ્ટનું પુસ્તક ‘આંખ આડા કાન’ કે ‘મગનું નામ મરી’ (ગમે તે એક) ભેટમાં મળશે.

જોકે કોઈ આદર્શ ગૃહિણી દુકાનદારને ભોળા ભાવે પૂછશે ખરી કે ‘તે હેં ભાઈ, મારે એ ચોપડી ના જોઈતી હોય તો એને બદલે બસો ગ્રામ વધારે સાબુની ભૂકી મળે ખરી ?’ અહીં કશું જ અશક્ય નથી....

□

[પુસ્તકમેળામાં પ્રવચન આપવા અગાઉ કરવામાં આવેલ ‘હોમવર્ક’, જેનો સ્કૂલમાં ભણતી વખતે ભારે કંટાળો આવતો હતો.]

18

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

વ્યક્તિત્વમુદ્ધાકિત રસપ્રદ નિબંધવિમર્શ | ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

[નિબંધબોધ : ડૉ. પ્રવીણ દરજી, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૮, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પૃ. ૧૭૮, કિં. રૂ. ૧૧૫]

નિબંધ જેમનાં સંશોધન, સર્જન અને વિવેચનનો સતત રસપ્રદ વિષય રહ્યો છે, એવા ડૉ. પ્રવીણ દરજીએ આ સાહિત્યસ્વરૂપની બહુપાર્શ્વ મુદ્દાઓને ઝીણવટથી ઝીલી છે. દસ જેટલા લલિત નિબંધના સંગ્રહો તથા નિબંધના સ્વરૂપ અને વિકાસ વિશેનો તેમનો અધ્યયનગ્રંથ આપીને તેમણે નિબંધના પ્રદેશમાં સાનંદ વિહાર કરેલો છે. ‘લલિત નિબંધ’ અને ‘નિબંધ અને નિબંધન’ જેવાં બે પુસ્તકો પછી તેઓ ‘નિબંધબોધ’ લઈને આવે છે, ત્યારે સદૃશ્ય સાહિત્યને તેમાં ઉત્સુકતા અને જિજ્ઞાસા સાથે પસાર થવાનું મન થાય.

આ સંગ્રહના ચાર વિભાગોમાં ‘નિબંધ – સ્વરૂપ, તત્ત્વ, કેન્દ્રિયત’, ‘કેટલાક નિબંધકારો અને તેમના નિબંધો’, ‘પ્રવાહદર્શન’ તથા ‘કેટલાક નિબંધસંગ્રહો’ વિશેની સ્વરૂપચર્ચા, ઐતિહાસિક વિકાસરેખા તથા કૃતિસમીક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. પુસ્તકના શીર્ષકમાં તેમણે યોજેલી ‘બોધ’ સંજ્ઞા દ્વારા આપણે લેખકની ‘સમજ’ અને ‘પ્રતીતિ’ એવો મર્મ પામી શકીએ.

પ્રથમ લેખ ‘લલિત નિબંધમાં સર્જકની છબી’માં તેમણે ગદ્યની અનેકવિધ તરેહો ધરાવતો અને એની બહુમુખી છટાઓ દાખવતો નિબંધ કેવું ‘અવ્યાખ્યેય’ સ્વરૂપ છે તે મુદ્દો અનેક દૃષ્ટાન્તોથી સ્ફુટ કર્યો છે. કવિતા, વાર્તા, નાટકના પ્રદેશોમાં ધસી જઈ ભેદરેખા ભૂંસી નાખતો નિબંધ એના સ્વરૂપની કેવી અભિનવતા ધરાવે છે, તે સમસ્યા પણ રસપ્રદ રીતે રજૂ થઈ છે. નિબંધસર્જકનું વ્યક્તિત્વ, એની છબી જ આ સાહિત્યસ્વરૂપ વિશેની બધી ગૂંચો ઉકેલી આપે છે – એ પ્રકારની એમની વિચારણા સારી દિશાની છે. પછીથી ફ્રેન્ચ આદ્યનિબંધકાર મોન્ટેઇનના વિધાન ‘It is myself pourtray’ – ‘હું મારી જાતનું ચિત્ર અંકિત કરું છું’નો મર્મ તેઓ સરસ રીતે વિસ્તારી આપે છે. નિબંધમાં પ્રગટતો ‘હું’ તે ‘વાસ્તવ’નો નહિ પણ, તેમાં ‘એનું Conceptual રૂપ ઊઘડતું આવે છે.’ – એવું વિધાન કરીને શ્રી દરજીએ નિબંધસર્જકનું ‘વાઙ્મય વ્યક્તિત્વ’ એમાં પ્રકટે છે, એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે.

બીજા અભ્યાસલેખ ‘હાસ્યલેખ, હાસ્યનિબંધ, લલિત નિબંધ’ અને ‘હિંડોળો ઝકમઝોળ’ સ્વરૂપલક્ષી અને કૃતિલક્ષી અભ્યાસ છે. નિબંધસ્વરૂપોની સૂક્ષ્મ વ્યવર્તકતા દર્શાવી સ્વ. બકુલભાઈના નિબંધસંગ્રહનું કૃતિલક્ષી અવલોકન અહીં થયું છે. હાસ્યલેખ તો બહુધા મોજ-મજા, સમયવર્તી સામાજિક સંદર્ભને અનુલક્ષીને વ્યંગ-ઉપહાસ્ય દ્વારા સપાટી પરનું હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ રાખે છે. હાસ્યનિબંધનું લક્ષ્ય પણ હાસ્ય છે, પરંતુ તેમાં હાસ્ય સાથે નિબંધનું સ્વરૂપ પણ સિદ્ધ થવું ઘટે. શિષ્ટ, સૂક્ષ્મ, રસકીય કક્ષાએ પહોંચતા હાસ્યનું તેમાં નિરૂપણ હોય છે. જ્યારે લલિત નિબંધ હાસ્યવિરોધ નથી, પણ હાસ્ય એમાં એકાદ અંશ રૂપે

હોય. લખનારના વ્યક્તિત્વની એક વિશિષ્ટ મુદ્દારૂપ એમાં હાસ્યની ઝલક હોય છે. આટલો ભેદ દર્શાવી પછીથી બકુલભાઈના ‘આભારનો ભાર’, ‘બોલો, શા સમાચાર છે ?’, ‘હસવું એટલે હીચકે ઝૂલવું’ જેવા કેટલાક નિબંધોને અનુલક્ષીને ઊંચું હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાના લેખકનાં અભિગમો, તરીકાઓ, ગદ્યછટાઓ અને કલાકીય ખેવનાની ઉચિત નોંધ લીધી છે. સમયવર્તી સંદર્ભોને અતિક્રમીને પણ એમના નિબંધો કેવા ચિરંજીવ અંશો પ્રકટ કરે છે, તેના પ્રતિ આપણું ધ્યાન દોરેલું છે.

નિબંધકાર શ્રી પ્રવીણભાઈ દરજીની કેન્દ્રિયત આપણને ‘નિબંધ કેવી રીતે લખું છું ?’માં આસ્વાદ્ય રીતે રજૂઆત પામેલી પ્રતીત થાય છે. અહીં પ્રારંભે બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી તેના ઉત્તરો અપાયા છે. પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતી વખતે મનોગત અને બહિર્ગત લીલાઓનો નિર્દેશ કરીને કહે છે, ‘હું મારા ભીતર-બહારને, સૃષ્ટિના ભીતર-બહારને, તેની લીલાઓને પ્રકટ કરવા લખું છું.’ ‘કેવી રીતે લખું છું ?’નો પ્રત્યુત્તર આપતાં યોગ્ય રીતે કહે છે કે ‘કોઈ સ્વરૂપની કોઈ નિશ્ચિત ‘કારિકાઓ’ સિદ્ધાન્તો ન હોય, આકૃતિ મનમાં જ બંધાઈ જતી હોય છે.’ આથી નિષ્કર્ષ રૂપે નિવેદન કરે છે, ‘હું નિબંધ મારી રીતે જ લખું છું !’ આ કેન્દ્રિયત કદાચ સર્વ સાહિત્યસ્વરૂપોના સર્જકોને એકસરખી લાગુ પડે છે ! અહીં ડૉ. દરજીએ સાચે જ આત્મમંથન કરીને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ‘નિબંધની રૂઢ કારિકાઓને છોડવાનો પ્રયત્ન’ તથા ‘નિજી રીતે એની શક્યતાઓને તાગવાની મથામણ તેમાં હોય છે. આમ નિબંધ ‘શા માટે ?’ ને ‘કેવી રીતે લખું છું ?’નો ખુલાસો થાય છે.

‘ગમતા નિબંધો’ એ એક મિત્રે તેમને સોંપેલા કાર્યના પ્રતિભાવ રૂપે થયેલું લખાણ છે. તેમાં પોતે વાંચેલા પાશ્ચાત્ય અને અત્ય નિબંધકારોના નિબંધોને ઊડતી નજરે જોવાનો પ્રયાસ છે. મોન્ટેઇન, ચાર્લ્સ લેમ્બ, રોબર્ટ લિન્ડ, એમર્સન, આર. એલ. સ્ટીવન્સન, બેકન આદિના નિબંધોના વાક્ષાત્મક ઝલકનો નિર્દેશ છે, એની સાથે અત્ય ટાગોર, કાકાસાહેબ, હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી, અજોય જેવા ભારતીય નિબંધકારોનો ઉલ્લેખ છે. અહીં ગુજરાતી નિબંધકારોમાંથી કોઈ કેમ નહિ ઉલ્લેખાયું હોય ? જોકે આ લઘુલેખ ‘વાર્તિક’ જેવો બની રહે છે, અને તેમણે પોતે જ લેખમાં ‘આવી યાદી’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરીને એક અછડતી સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા જેવા આ સ્વરૂપનું સૂચન કર્યું છે !

‘કા કથા ?’ પ્રાપ્ત થયેલો શ્રી ધનજી કાનજી ગાંધી સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ થતાં આપેલું પ્રત્યુત્તરપ્રવચન છે. એ પણ એક મજાની કેન્દ્રિયત છે. પોતાના શૈશવના માપને પ્રારંભે યાદ કરીને થયેલા પોતાના વ્યક્તિત્વવિકાસનું રસપ્રદ બયાન શ્રી દરજી દ્વારા થયું છે. કેશોર્થ, પરિવારઝલક, શિક્ષણ અને પછીથી અધ્યાપક તથા શબ્દલોકના યાત્રી બન્યા ત્યાં સુધીનું અતીતદર્શન સુપેરે વ્યક્ત થાય છે. પોતે વિદ્વાનોના કેવા પ્રશંસાપાત્ર બન્યા, તેનો અહેવાલ નામોલ્લેખ સાથે કરી તેમની પ્રાતિભાશક્તિથી આપણને વિદિત કર્યા છે. આવાં ભાષણોમાં આ પ્રકારનું Stock-taking સરવૈયું સહેજે આવી જાય. આ આત્મકથન કરતાં કરતાં શ્રી પ્રવીણભાઈએ નીચેની બાબતો ગાંઠે બાંધી લીધી છે : ‘મારાં કાવ્યો એ મારા ‘હું’ને પામવાની પ્રક્રિયા છે.’, ‘મારા નિબંધો એ મારા ‘હું’ને વિસ્તારવાની પ્રક્રિયા છે’ અને ‘મારું વિવેચન મને કળાવિવેક પાસે લઈ જનારી પ્રક્રિયા છે.’ એમના વાચન-પરિશીલનમાંથી અત્ય-પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંથી દૃષ્ટાન્તો આપીને તેમણે પોતાના વક્તવ્યને સમર્થિત કરેલું છે. આવા પ્રસંગે પોતાને શી વાત – કા કથા – કહેવાની

હોય ? – એવો વેધક પ્રશ્ન કરીને તેમણે પોતાની વિનમ્રતાને વારંવાર પ્રગટ કરી છે, છતાં એનું ગૌરવ પણ કર્યું છે !

પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં ‘વિ.ક.ની વિશિષ્ટ ડાયરી’માં સ્વ. વિજયરાય ક. વૈદ્યની પ્રવાસડાયરી ‘ખુશકી અને તરી’ની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓની નિરીક્ષા કરી છે. સ્વાતંત્ર્યપૂર્વેની યુગવર્તી તસવીર એમાં નોંધ રૂપે જળવાયેલી હોઈ એનું મહત્ત્વ એક નિબંધિકાનું કલેવર પ્રકટ કરે છે, તે શ્રી દરજીએ અનેક સંદર્ભો સાથે દર્શાવ્યું છે. ‘વિનોદકાન્ત’ ઉપનામધારી આ વિલક્ષણ પદ્યકારના પ્રસન્નમધુર વ્યક્તિત્વને તેઓ બરાબર ઉજાગર કરી શક્યા છે. ‘ગુણવંતરાય આચાર્યની નિબંધસૃષ્ટિ’ આપણા સાગરકથાઓથી પ્રસિદ્ધ નવલકથાકારના પુસ્તક ‘આપણે ફરી ન વિચારીએ ?’ના સોળેક જેટલા નિબંધો પરનો તટસ્થ દષ્ટિપાત બને છે. એમાં પ્રગટતા લેખકના ‘વિચારદ્રવ્ય’ અને ‘હૃદયદ્રવ્ય’માં જળવાતા તાટસ્થ્યની નોંધ લેવાઈ છે. ખાસ કરીને સ્વાતંત્ર્યોત્તર રાજકારણીઓનાં કલુષિત ચરિત્રોથી બિન્ન એવા નિબંધકારનો આકોશ શ્રી પ્રવીણભાઈથી અછતો રહ્યો નથી. આપણા પીડાતા મધ્યમવર્ગની પરિસ્થિતિ તથા કેટલાંક વ્યક્તિચિત્રો રજૂ થયાં હોઈ ‘ગુણવંતરાયના દેશહિતૈષી વિચારો’ રજૂ કરતા આ નિબંધો આજેય રસપ્રદ બને તેવા તેમને લાગ્યા છે. ગુણવંતરાયના ‘સુભાષચંદ્ર બોઝ’ જેવા ચરિત્રગ્રંથનું ગદ્ય પણ નોંધપાત્ર છે. નિબંધકારના વિચારો, સંવેદનો, ચરિત્રાત્મક આલેખનની શક્તિ અને ગદ્યને આલોચકે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અવલોક્યાં છે. એ જ રીતે ‘મુકુન્દરાય પારાશર્યના નિબંધો’માં પણ આ કવિ-નિબંધકારનાં લખાણોમાં હેતુલક્ષિતા, પોતાની જાત-ઓળખ, અધ્યાત્મ અને ઈશ્વર જેવાં તત્ત્વો વારંવાર દેખાય છે, તેવું તારણ કરી તેમને ‘શુભચિંતક સહૃદયી નિબંધકાર’ તરીકે સ્થાપે છે. એક સર્વગ્રાહી અધ્યયનલેખ રૂપે અહીં ડૉ. દરજીનાં પરિશીલન અને પરિશ્રમ હૃદય રીતે પ્રગટ્યાં છે.

‘ચરિત્રનો મધપૂડો’ એ સ્વ. રમણલાલ ચી. શાહ લિખિત ચરિત્રલેખોનો સંપાદકીય પ્રવેશક છે. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના તંત્રી તરીકે સ્વ. ર. ચી. શાહે કેટલુંક ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય લખેલું એનું આ અવસાનોત્તર પ્રકાશન છે. સાધુ, સાધ્વી, સંતજનો, સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, સમાજસેવકો તથા વ્યક્તિવિશેષનાં આ ચરિત્રોમાં પ્રગટતી માનવીય ગરવાઈ, ઉદાત્તાતા, ભાવનાશીલતા, ત્યાગતપ આદિ ઉજ્જવલ અંશોને ચરિતાર્થ કરતા આ ચરિત્રસંચયને તેમણે યોગ્ય રીતે ‘મધપૂડો’ કહ્યો છે. આ ચરિત્રલેખોમાં શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ મહારાજ, વિજયરામચંદ્રસૂરિ મહારાજ, પૂ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ જેવી પ્રાતઃસ્મરણીય વિભૂતિઓનાં આઠ જેટલાં ચરિત્રો છે, તો પંડિત સુખલાલજી, ઉમાશંકર જોશી, ચં. ચી. મહેતા જેવી સાહિત્યિક પ્રતિભાઓનાં ચરિત્રો પણ આલેખાયાં છે. હંસાબહેન જી. મહેતા, ડૉ. ઉષાબહેન મહેતા જેવાં નારીરત્નોની પ્રભાવક ઝલક અહીં છે. તેમના એટલે કે ર. ચી. શાહનાં માતાપિતા સમેત કુલ ૨૯ જેટલાં ચરિત્રોનાં ઉજ્જવલ પાસાં અહીં આલેખન પામ્યાં છે. આ ચરિત્રોની મધુરતાને માણીને ડૉ. દરજીએ એનું આલોચન કર્યું છે. જોકે શ્રી રમણભાઈ ચી. શાહ જેવા આદરણીય સુજનને માટે લગભગ સર્વત્ર સમયવચસ્કી સંજ્ઞા ‘રમણલાલ’ યોજી છે. તેને બદલે ‘શ્રી રમણલાલ’ કે ‘શ્રી રમણભાઈ’ જેવો શબ્દપ્રયોગ ઉચિત ન લાગે ? આ એક તર્જનીસંકેત છે, ભલા !

પ્રવાહદર્શન વિભાગમાં ‘ચિન્તનાત્મક નિબંધ’, ‘ગુજરાતી લલિત નિબંધ’, ‘ગાંધી-અનુગાંધીયુગીન ગુજરાતી નિબંધ’ તથા ‘દસમા દાયકાનો નિબંધ’ જેવા ચાર લેખોમાં ઐતિહાસિક વિકાસગતિના સ્થિત્યંતરોને તારવતો અભિગમ અપનાવાયો છે. શ્રી દરજીએ તેમની

રસપ્રદ શૈલી તથા પરિશીલનસૂઝથી અહીં આલેખ રચી આપ્યો છે. એમાં કેવળ સરવૈયું (‘સ્ટોક ટેકિંગ’) નથી, આપણા નિબંધ જે તે સમયે દાખવેલા ઉન્મેષો – વળાંકોની પણ ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતી ગદ્યની જે છટાઓ તેમાં નીખરતી ગઈ છે, તે નજર-અંદાજ થઈ નથી. વળી દસમા દાયકાના નિબંધની જૂની રીતિ સાથે નવી કલમોનું જે પ્રદાન થયું છે, તેની બરાબર નોંધ લેવાયેલી છે.

સંગ્રહના ચોથા અને છેલ્લા વિભાગમાં કેટલાક નિબંધસંગ્રહોની કૃતિલક્ષી સમીક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલના ભ્રમણવૃત્ત ‘દેવોની ઘાટી’નું લેખનવૈશિષ્ટ્ય દર્શાવતા એમાંના ડાયરી-પત્રલેખન જેવા અભિગમોથી એમાં પ્રતીત થતું ગદ્યવૈવિધ્ય રસપ્રદ બને છે, તેને યોગ્ય રીતે આલોકિત કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી લાભશંકર ઠાકરના નિબંધવાર્તિકસંગ્રહ ‘મન જળ થંભ થયેલું’ પ્રેરક અને ઉત્તેજક વિચારણા તથા ધારદાર કટાક્ષ-વ્યંગ વીંછે છે, તે દર્શાવાયું છે. પુસ્તકના વિલક્ષણ ગદ્યની નોંધ લઈ શ્રી દરજીએ લા. ઠા.ની આ નિર્બંધિકાઓને યોગ્ય રીતે ‘મન:શુદ્ધિનું ટોનિક’ કહી છે.

શ્રી યશવંત ત્રિવેદીના કવિવ્યક્તિત્વને દાખવતા નિબંધોની સમીક્ષા કરતી વેળા પણ ‘કવિ યશવંતના નિબંધો’ એવું દ્યોતક શીર્ષક આપે છે. તેથી લખે છે : ‘કવિ યશવંતની એક વાક્યમાં ઓળખ આપવી હોય તો તેને ઊર્મિ-ઉત્સવનો કવિ કહેવો પડે.’ સંગ્રહના નિબંધોમાંનું લાલિત્ય-માધુર્ય માણીને તેમાંના કથિત્વ-ઉર્ધ્વની અભીપ્સાથી શ્રી દરજી ખૂબ પ્રભાવિત થયા છે. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરના હાસ્યનિબંધસંગ્રહ ‘તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં’માંની હાસ્યપ્રયુક્તિઓનો પરિચય કરાવી તેમના મંદમધુર હાસ્યની વિશિષ્ટતાઓ તારવી બતાવી છે. તેમના હાસ્યનું અનુસંધાન જ્યોતીન્દ્ર દેવેના હાસ્ય સાથે સાધી આ હાસ્યનિબંધકારના મર્માળા વેધત્વને તેઓ પામી શક્યા છે. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલના ‘ફાનસને અજવાળે’ સંગ્રહની અતીતની સ્મૃતિઓ, તેમની સંવેદનાઓ, તેમના નિજાનંદી વ્યક્તિત્વની ઝલક બરાબર વ્યક્ત કરી શકાઈ છે. ‘મૈં કુછ નહીં જાનું’માં પ્રકટ થતી ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈનાં કટાક્ષ, ટોળ-ટીખળ તથા વ્યક્તિચિત્રાંકનની કલા પણ સારી રીતે આલોકિત થઈ છે. યુવા પત્રકારમિત્ર શ્રી દિવ્યેશ ત્રિવેદીના સંગ્રહ ‘આનંદવન’ની પ્રસ્તાવના પણ અહીં ગ્રંથસ્થ થઈ છે. લેખક સમભાવથી એનું અવલોકન કરે છે. જોકે આમાંના કેટલાક નિબંધસંગ્રહો પત્રકારત્વની આડનીપજ જેવા છે. કૃતિસમીક્ષામાં પ્રારંભમાં લેખક સાથેનો પોતાનો સંબંધ, તેમના વ્યક્તિત્વની ઝલક, કૃતિના પ્રભાવક અંશો, એનું ગદ્ય એવા ક્રમે લેખનનો વિકાસ કરે છે. કેટલાક સંગ્રહોની સમીક્ષામાં તેમનો ગુણગ્રાહી અભિગમ વરતાય છે.

‘નિબંધબોધ’ના નિબંધોમાં આ સાહિત્યસ્વરૂપનાં જૂજવાં પાસાં જોવા મળે છે. તેમાં સર્વત્ર ‘લેખકની છબી’ બરાબર ઊપસે છે. શાસ્ત્રીય લેખન, પ્રશ્નચર્ચાગોષ્ઠિમાં તેમનામાં રહેલો લલિત નિબંધકાર અવારનવાર ડોકાય છે ! એથી જ અહીં લલિત નિબંધને રૂપક શૈલીમાં ‘વરઘોડો’ કહેવાય છે ! ‘કોઈ સૈનિકની જેવી નરી શિસ્તબદ્ધતા દાખવતો’, ‘અલગારી’ અને ‘ભ્રમરની જેમ ભું ભું કરતો’ આલેખાય છે ! આથી આપણને આ લેખોમાંથી પસાર થતાં એવું મન થાય છે કે લેખક ભલે ગમે તે વ્યાપ્તિ બાંધે કે તારણ કાઢે, ચાલો, આપણે આ ગદ્યને જ માણીએ ! ‘ચાલના’ એમનો પ્રિય શબ્દ છે, તેથી આ સ્વરૂપની ‘અગણિત ચાલનાઓ’થી આપણું ધ્યાન દોર્યાં કરે છે ! ‘નંદ સામવેદી’ (ચં. શેઠ)ને શ્રી દરજીએ યોગ્ય રીતે જ ‘અરૂઢતાની ચાલનાવાળા નિબંધોનો સંગ્રહ’ કહીને ઓળખાવ્યો છે, તો ‘ગુજરાતી લલિત નિબંધ’ લેખમાં ડૉ. પ્રવીણભાઈ

વિશે આકારવાદનાં અભ્યાસી ડૉ. નીતાબહેન ભગત પણ તેમના ઉદ્ધૃત પરિચ્છેદમાં ‘...કેટલીક રચનાઓ સાવ અરૂઢ ચાલનાએ લખાઈને લલિત નિબંધના સ્વરૂપનો પણ એક નવો ચહેરો પ્રસ્તુત કરે છે’ – એવું વિધાન સ્વસ્થ રીતે કરે છે. અહીં અતિસ્તુતિ કે છિદ્રાન્વેષણ નથી, સીમાઓનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. ‘નિબંધબોધ’માં ડૉ. દરજીની આ સ્વરૂપ વિશેની સ્વસ્થ, રસપ્રદ ‘સમજ’ પ્રકટ થાય છે.

કવિની અંગત અનુભૂતિનો અહેસાસ | હરીશ વટાવવાળા

[‘અહેસાસ’ (ગઝલસંગ્રહ) (૨૦૦૭) : કવિ ડૉ. દિલીપ મોદી, પ્રકાશક : સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, પંચોલી વાડી સામે, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧, ૩૯મી સાઈઝ, પૃ. ૧૨૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ડૉ. દિલીપ મોદી વ્યવસાયે તબીબ પણ એમનું હૃદય ગઝલથી તરબતર. ‘પંથ’ (ગઝલસંગ્રહ ૧૯૮૩), ‘દાખલા તરીકે તું’ (ગઝલસંગ્રહ ૧૯૯૦) અને હવે ‘અહેસાસ’ (ગઝલસંગ્રહ ૨૦૦૭) ભાવકને અંકે કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે ‘હે સખી ! સંદર્ભ છે તારો અને...’ (૧૯૯૭) અને ‘હે સખી ! સોગંદ છે મારા તને –’ (૨૦૦૪) મુક્તકસંગ્રહ પણ આપ્યા છે. કોઈ પણ ગુજરાતી કવિએ સંખ્યાની દષ્ટિએ આટલાં મુક્તકો (૧૫૦૦થી ૨૦૦૦) આપ્યાં હોય તેવું મારી જાણમાં નથી.

તેમની તલસ્પર્શી રચનારીતિ, નિરૂપણનું તાટસ્થ્ય, વસ્તુલક્ષિતા, ગઝલમાં ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ, પોતીકું સંવેદન, વગેરે તેમની ગઝલમાં ઓગળીને સમરસ થઈને પ્રકટે છે. તો કવિની અભિવ્યક્તિની તિર્યંક ગતિ, ચોક્કસ અભિવ્યક્ત અર્થની પુનર્ચના – determinate actual meaning – કરવાનું તાટસ્થ્ય પણ આ સર્જકે કેળવ્યું છે. એ રીતે તેમની ગઝલોની તપાસ કરતાં તેમના પૂર્વે પ્રકટ થયેલ ગઝલસંગ્રહ કરતાં તેઓ અહીં – અહેસાસમાં – જુદા પડે છે. તેમણે તેમનો ‘personal word’ શોધી કાઢ્યો છે. જેને કારણે એમની ગઝલનો ભાવક પણ એનો અનુભાવક બનતાં એ ‘interpersonal’ બની રહે છે. અહીં સર્જક-અનુભૂતિ એ ભાવક-અનુભૂતિ બની જાય છે.

આ સર્જકની ગઝલમાં સરળ અભિવ્યક્તિ, લયની છટા અને કાવ્યભાવનો સ્ફટિકમય આનંદ પ્રકટતો જોઈ શકાય છે. જેને કારણે સર્જક દ્વારા ગઝલને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્જકનું મન ગઝલનિરૂપણ સમયે યોગ્યતમ રચનારીતિની શોધ તરફ વળે છે અને એ પ્રક્રિયામાં તે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. એનું ચિદાવરણ સતત સક્રિય અને ગતિશીલ રહ્યું છે. પરિણામે ગઝલ સર્જનાત્મક ચિત્પ્રક્રિયાની મુદ્રા ધારણ કરે છે. એ જ તો કૃતિની સાર્થકતા છે. એક સર્જક તરીકેનો પરિતોષ આ સર્જક એમના સર્જનમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે જ એમની સર્જનપ્રક્રિયા સ્ફટિકમય બની રહી છે. કવિ પોતાના વિચારવિશ્વને વ્યક્ત કરવા માટે ગઝલ પાસે ગયા હોય તેમ પ્રતીત થાય છે. તો ભાવસંક્રમણનો ઉન્મેષ અને વિવેક કવિ દિલીપ મોદીની ગઝલોમાં જોવા મળે છે. આ કવિની ગઝલો એમના અંગત જીવનની અનુભૂતિની આરસી છે.

કવિ દિલીપ મોદીએ એમના જીવનમાં જે અનુભવ્યું એ જ એમની ગઝલોમાં ઊતરી આવ્યું છે. સર્જક જેમ જેમ આત્મલક્ષી બને છે તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ શબ્દની નજીક પહોંચીને

પરકાયાપ્રવેશ કરી શકે છે. આત્મલક્ષી બનેલો સર્જક સબળ શબ્દ લઈને આવે છે. તેની આંતરચેતનાને જાગ્રત કરી પોતાના ધ્વનિનો ગુંજારવ કરીને દિશાઓને વીંધી જાય છે. આ કવિ પોતાના આંતરવિશ્વમાં અનુભવાતી સંવેદનાને જુદા જુદા ઘટનાસંદર્ભોમાંથી પસાર કરી તેનું અનુભાવન કરી ગઝલ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે.

કવિની ગઝલોનો શબ્દ વેદનામાં પ્રકટ થયેલો જોઈ શકાય છે :

વ્યક્ત કરવો શબ્દમાં કેવી રીતે ?

ક્યાંક છે ડૂમો, ખબર પડતી નથી. (પૃ. ૧)

ડૂમો છૂટે તો વ્યક્ત થઈ શકાય, પીડાની ભાષાને ઉકેલી શકાય, ઝુરાપાને હળવો કરી શકાય, પ્રિયતમાની અવહેલના અને અવગણનાને જાણી શકાય : કોઈની આગળ વ્યક્ત કરી શકાય, અહીં વેદનાની પીડા તારસપ્તકે પહોંચી છે. એટલે જ કવિ કહેતા હશે :

શ્વાસ પર આધાર રાખ્યો મેં સતત,

એ સદાને માટે બસ ચાલ્યો ગયો. (પૃ. ૮)

આપણે જેનો વિશ્વાસ કરીએ એ જ જો વિશ્વાસઘાત કરે તો એ આઘાત સહી શકાતો નથી. પીડાની ટીસ હૃદયસોસરી ઊતરી જાય છે. એ ઘા જિંદગી પર્યંત રૂઝાતો નથી. માટે જ શ્વાસ પર વિશ્વાસ કરવો નકામો છે. તેમ છતાં આ કવિ શ્રદ્ધાળુ છે, કલ્પનાવાદી છે અને વાસ્તવવાદી. એ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર પણ કરે છે. ‘મારી શ્રદ્ધા આજ પણ ડૂબી નથી.’ એમ કહેનાર આ કવિ કહે છે :

વાસ્તવિકતાએ ગળું ટૂંચું છતાં

કલ્પનાની લત હજી છોડી નથી. (પૃ. ૨૦)

અને કવિ એની પ્રેમિકાને પોતાના તરફ વાળવા ઠપકો પણ આપે છે :

ભાવના ક્યાં ગઈ સમર્પણની કહે ?

કેમ જોખમ ખેડવા રાજી નથી ? (પૃ. ૨૦)

આ કવિને ‘ત્યાગ ને કર્તવ્યની પોકળ કથા’ સાંભળવી નથી. એ તો વાસ્તવવાદી છે. સત્યનો જ સ્વીકાર કરનારો છે. એ મૈત્રીનાં બીજનો વાવેતર છે, આંખોમાં અકબંધ સ્વપ્નાં સાચવનારો છે, કર્મનાં પરિણામોનો સ્વીકાર કરનારો છે. આ સ્વીકાર એટલે –

મારું મન હિજરાય છે તારા વગર

આવ ને હલચલ મચાવી દે હવે. (પૃ. ૩૦)

જેની ગેરહાજરીથી હૃદય હિજરાયા કરે છે, એ પ્રેમિકા) કદાચ પરબીડિયામાં પત્ર નહિ પણ માત્ર ફૂંક મોકલે તો પણ બગીચાની સુગંધની જેમ શ્વાસમાં ભરી લેવાનું મન થાય. પછી તે (કાવ્યનાયક) એમ પણ કહે :

એની છે તાકાતનો પરચો મને

વેદનાને આવકારું શી રીતે ? (પૃ. ૩૫)

માત્ર એક ફૂંકથી જ હૃદય હચમચી જાય એ તાકાત કંઈ ઓછી નથી ! એનાં લેખાંજોખાં ના લેવાય, એ તો ઝેરનાં પારખાં છે, રોમરોમે સળગી ઊઠેલી ઘટના જેવું છે. ઘટના તો લાંબા સમય સુધી ચાલીને એના રસના ઘૂંટ ગળે ઉતારવા જેવી છે. સંબંધના બંધ ભલે છૂટી ગયા

હોય પણ જીવનમાં પ્રથમ પ્રેમ એ જીવનપર્યંત હૃદયમાં સ્મૃતિ બનીને ધબક્યા કરે છે. એટલે જ આ કવિ કહે છે :

આપણો સંબંધ તૂટ્યો છે ભલે

પાન માફક રોજ ચાવું છું હજી. (પૃ. ૪૦)

આ સંબંધવિચ્છેદ પછી તો કાવ્યનાયકની સ્થિતિ શી થાય છે ? એ તો જેણે પ્રેમનાં પારખાં કર્યાં હોય એ જ જાણે ! એ ખાલીપો, એકાકીપણું, ઝુરાપો, પીડા, યાતનાને કવિ એક શેઅર દ્વારા વ્યક્ત કરે છે :

આ અલગતા પણ દગ્ગડે છે મને

ઈચ્છું કે ઝાકળભીની તું રાત આપ. (પૃ. ૪૧)

તેમ છતાં -

તું નથી ને જિંદગી લાગે અધૂરી

આ સમય થાકી ગયો છે ઝૂરી ઝૂરી. (પૃ. ૭૨)

પ્રિયતમાની ગેરહાજરી, સ્મૃતિનાં સાત પડળ ભેદીને પણ મનમાં વલવલે છે, વેદનાની ટીસ હૃદય ચીરીને બહાર આવે છે અને તારસપ્તકે ચીસ પાડીને હૃદય પોકારી ઊઠે છે :

મારી તું તકદીરને બદલી શકે

તક ગુમાવેલી ફરી લાવી શકે. (પૃ. ૮૪)

અહીં પ્રિયતમાનું સતત સાન્નિધ્ય ઇચ્છતો પ્રેમી કહે છે : ‘તારી તરસને તું ચહું દિશે વહેતી કરે તો એ તરસના જળ વડે પણ મને સ્પર્શી શકે તેમ છે.’ આ તરસ મોકલવાની વાત એટલે દર્દમાં ભાગીદારી કરવાની ઘટના :

ભાગીદારી તુંય કર થોડી, પ્રિયે !

દર્દનો દરિયો છું હું, ડૂબી શકે. (પૃ. ૮૪)

પ્રેમ એ જાહેર અસ્કામત છે, એને છૂપો રાખી શકાય નહીં, એને તો એકમેકમાં પ્રસરાવવાનો અને પછી વિકસાવવાનો છે, એ તો કળીમાંથી ફૂલ બનવાની પ્રક્રિયા છે, ધીમે ધીમે ગુંજતી વિરહની બાંસુરી છે, હૂંફની હાજરી છે, હોવાપણાનો અહેસાસ છે. માટે જ જો સત્યનું ચિત્ર કેનવાસ પર દોરી શકાય તો જ પ્રેમનો મહિમા ગાઈ શકાય. પ્રેમ તો જાદુઈ છડી છે. આ સંદર્ભે કવિ કહે છે :

સૌ સમસ્યા સ્પર્શથી ઊકલી શકે

એવી હું શોધું છું જાદુઈ છડી. (પૃ. ૮૫)

કાવ્યનાયકને ‘સૌ સમસ્યા સ્પર્શથી ઊકલી શકે’ એવી જાદુઈ છડી મળી જાય તો પણ એની સમસ્યાનો અંત આવી શકે તેમ નથી. એને સાચું કહું, હકીકતનો સહારો જ મળ્યો નથી ! એની એષણાઓનો અંત નથી. એટલે જ તે આફતોની જાળમાં ફસાતો રહે છે. પછી એમ કહેવાનો અર્થ ખરો ? કે -

શાંતિ છે તોફાન પૂર્વેની ‘દિલીપ’

કેટલી મેં સાવચેતી રાખી છે ! (પૃ. ૮૭)

એટલે જ કાવ્યનાયકને કહેવું પડે છે :

લ્યો, અજાણ્યા ભય તળે જીવું છું હું

તથના આભાસમાં લટકું છું હું. (પૃ. ૧૦૧)

કવિ ડૉ. દિલીપ મોદીના ગઝલસંગ્રહ ‘અહેસાસ’માંથી પસાર થતાં પ્રથમ દષ્ટિએ આ કવિ ઝુરાપો, વેદના, વિરહની પીડાથી ઝૂરતા કવિ છે. વર્ષો પહેલાં સેલિનકોર્ટનું ‘On Reading Poetry’ વાંચતાં જે આનંદ થયેલો એને મળતો આનંદ ‘અહેસાસ’ (ગઝલસંગ્રહ) વાંચતાં થયો. સેલિનકોર્ટ બ્રેડલીનું એક વાક્ય ટાંકવાનું મન થાય છે : ‘Poetry is in the world, but not of the world.’ અર્થાત્ કવિતાની દુનિયા છે, પણ દુનિયાદારીની ચીજ નથી - અપાર્થિવ છે. કાવ્યનું અસ્તિત્વ સર્જક એને સર્જે તે પછી એકાધિક રૂપે સંભવિત બને એવી સંભાવનાઓ અહીં ‘અહેસાસ’માં જોવા મળી છે.

આ કવિએ માત્ર રમલ છંદનાં આવર્તનોમાં જ ગઝલદેહ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એક જ છંદમાં ભાષાપ્રભુત્વ અને ભાષાવૈવિધ્યનો અહેસાસ કરાવવો એ ઘણું અઘરું છે. તેમ છતાં બંને રીતે આ કવિ સફળ રહ્યા છે. એ રીતે ગઝલક્ષેત્રે એમનું સર્જકત્વ ધ્યાનાર્હ બન્યું છે.

‘બિયોન્ડ ધ હોરાઇઝન એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ’ વિશે | દર્શના ત્રિવેદી

[‘બિયોન્ડ ધ હોરાઇઝન એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ’ : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, શાંતિ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, કિં. રૂ. ૪૦૦/-]

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષાના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખક અને નીવડેલા કટારલેખક છે. ‘ગુજરાત સમાચાર’માં આવતી તેમની કટાર “કેમ છે દોસ્ત” યુવાવર્ગમાં અત્યંત ચાહના મેળવી ચૂકી છે. તેમની ટૂંકીવાર્તાઓ તેમની આસપાસના પરિસરમાંથી ઉદ્ભવે છે આ કારણે તેમનું વાર્તાવિષય આપણને ચિરપરિચિત લાગે છે. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના લેખન માટે “ધૂમકેતુ એવોર્ડ” મેળવી ચૂકેલા ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતાનો આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. પુસ્તકમાં ‘બિયોન્ડ ધ હોરાઇઝન્સ’ શીર્ષકવાર્તા સાથે કુલ એકત્રીસ વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. લેખકની દરેક વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ માણસ છે. માણસના જીવનમાં ઉદ્ભવતાં આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, અંધકાર-ઉજાસનાં દ્વંદ્વો અને આંતરબાહ્ય સંઘર્ષો તેમની વાર્તાની ધરી છે. લેખક પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે તેમ, “Readers of *Beyond the Horizon and other stories* will always find a man at the centre point, who often falls a victim of internal or external centrifugal forces, thus he fails to take a swin across the cross currents, one may call it oddities of worldly wags.”

પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે માનવીની સંઘર્ષની વાર્તાઓ મને નારીચેતનાપ્રધાન વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. સંગ્રહની પ્રત્યેક વાર્તા માનવમનની સંવેદનાઓને બારીકાઈથી આલેખે છે.

શીર્ષક વાર્તા ‘બિયોન્ડ ધ હોરાઇઝન્સ’ કેન્સરગ્રસ્ત વૈશાલી, ઝંઝા જેવા સ્વભાવવાળી સંધ્યા, સત્કાર અને અસીતની આસપાસ ગૂંથાયેલી છે. વૈશાલી સંધ્યા અને સત્કારને સાથે

જોવા ઇચ્છે છે તે જ સમયે સંધ્યા ચિહ્ની મૂકી ગૃહત્યાગ કરે છે. તો સંગ્રહની ‘ઇન્દ્રનીલ’ અને ‘ધ લાસ્ટ લોન્ગિંગ’ જેવી વાર્તાઓ વૃદ્ધાવસ્થાની પીડાને વેધક રીતે રજૂ કરે છે.

સંગ્રહની ‘ગુડ બાય પાપા’ અને ‘Sira... Sweet Home’ નારીજાતિનાં ગૌરવ અને સ્વમાનની રક્ષા કરતી વાર્તાઓ છે. લેખક સમાજની જડ અને રૂઢ થઈ ગયેલી માન્યતાઓનો છેદ ઉડાડી સાબિત કરે છે કે એકવીસમી સદીની નારી પણ ઘરને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે. પુરુષ કદાચ ભલે સમાજનો ધ્વજ હોય પણ ધ્વજને આધાર આપનારી ધરી તો સ્ત્રી જ છે આ સંદેશ લેખક આ વાર્તાઓમાં ખૂબ જ પ્રતીકાત્મક રીતે આપે છે.

પુસ્તકની બધી વાર્તાઓ ઘટનાપરક છે. સામાન્ય પ્રસંગના આલેખન દ્વારા લેખક વાર્તાઓને ઘાટ આપે છે. તેમને લાંબાં વર્ણનો કે વિસ્તૃત વિવેચનમાં રસ નથી. લેખક પ્રત્યક્ષ વાત દ્વારા તાક્યું તીર મારે છે. લાઘવ, સરળતા અને પ્રાસાદિક કથનશૈલીના લીધે કથાનો વાર્તારસ અકબંધ જળવાઈ રહે છે તે વાર્તાકારની સિદ્ધિ છે.

ડૉ. મહેતા વિશાળ જનસમુદાયને લક્ષ્યમાં રાખી વાર્તાસર્જન કરે છે એટલે તેમની વાર્તાઓમાં કલા અને માધુર્યનો સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે. તેમની બધી વાર્તાઓ નવી પેઢીને મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો અને સંસ્કારિતાની જાળવણી માટે ઈંગિત દિશાસૂચન કરે છે. તે રીતે જોતાં આ વાર્તાસંગ્રહ આધુનિક ભારતની ઊગતી પેઢી માટે દીવાદાંડી સમાન છે અને જીવનસંધ્યાએ પહોંચેલી પેઢી માટે માર્ગદર્શક છે.

ડૉ. મહેતાની કટારના ચાહકોએ આ વાર્તાસંગ્રહ અચૂક જોવા જેવો છે.

સૂર-સાધક કવિનું પોતીકું, ભગવું કાવ્યાકાશ... | હરેશ તથાગત

[‘ભિન્ન ષડ્જ’ (કાવ્યસંગ્રહ) : કવિ હરિશ્ચંદ્ર જોશી, પ્રકા. રંગદ્વાર પ્રકાશન, જી-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૧૧, કિં. રૂ. ૮૦/-]

|| સા ||

કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કાંઈ નવીનવાઈની ઘટના નથી. પણ કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો એમાંની નવ્યતમ સામગ્રી અને પ્રસ્તુતિના પોતીકાપણાને કારણે, આકર્ષક ને હૃદયસ્પર્શી ને તેથી યાદગાર બની જાય છે. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોશીકૃત ‘ભિન્ન ષડ્જ’ આવો કાવ્યસંગ્રહ છે. પૂ. મોરારિબાપુના અંતેવાસી એવા હરિશ્ચંદ્રભાઈ પૂ. મોરારિબાપુ, પોતાના પૂ. બા-બાપુજી, કવિમિત્ર સદ્. રમેશ પારેખ અને સૌ. વીણા જોશીને અર્પણ કરે છે આ કાવ્ય-સંગ્રહ. આ બધું રેશમી રેશમી ને રુચિર રુચિર છે. કવેતાઈ બાનીમાં પૂ. છ પરનું ‘સ્મરણ’ પણ ગમી જાય તેવું છે.

‘સારે ગમ’ (બધાંનાં / તમામ દુઃખો) જેણે પોતાનાં કર્યાં હોય તેને ‘સારેગમ’ ફળે ! પછી સાધનાનું માધ્યમ સૂર હોય કે શબ્દ. મજાની વાત છે કે હરિશ્ચંદ્ર જોશીને સૂરનું ભગવું ગગન તો છાંય ધરે જ છે, શબ્દની પૃથ્વીની હરિયાળીય શાતા અર્પે છે. સંગીતના નાદતત્ત્વીય સૂક્ષ્મતાની રમ્યતાને ક્ષણેક્ષણ શ્વસતા હરિશ્ચંદ્રભાઈ જોશી શબ્દબ્રહ્મની ભગવાઈ પણ આટલી ફળદ્રૂપ કાવ્યમયતાથી ઉપાસશે, એ તો કલ્પનાતીત ! છતાં ‘ભિન્ન ષડ્જ’ એનું સાક્ષી છે. નાદબ્રહ્મ ને શબ્દબ્રહ્મની ગહેરાઈના ગાયક ને પરખંદા હરિશ્ચંદ્રભાઈને પૂ. મોરારિબાપુના

‘આશિષ’ આમ સંગ્રાપ્ત થયા છે : ‘આપણે ત્યાં આદિ કવિનાં ઉદ્ગમસ્થાન ત્રણ છે : કમલ, દ્વીપ અને રાફડો. કમળમાંથી આદિ કવિ બ્રહ્મા, દ્વીપમાંથી કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ તથા વાલ્મીકિ-રાફડામાંથી વાલ્મિકી... વિશ્વના તમામ કવિઓનું ગોત્ર આ ત્રણેય છે...’ આવા અધ્યાત્મસુંદર પરિપ્રેક્ષ્ય પશ્ચાત્ પૂ. મોરારિ બાપુ કથે છે, ‘હરીશભાઈની ગઝલો કે કોઈ પણ કાવ્યરચનાઓમાં મારા માંહલાને ઘણું ઘણું દૂરનું બહુ નજીકથી સંભળાયું છે... ‘ભિન્ન ષડ્જ’ શબ્દ, સૂર અને સ્વરનો ત્રિવેણી સંગમ જણાય છે. આમાં શબ્દ (સરસ્વતી) પ્રગટ છે, સૂર અને સ્વર ગુપ્ત છે... આવો, આપણે આ કાવ્યકુંભમાં સ્નાન કરીએ.’ (જુઓ પૃ. ૫ ઉપરની પ્રસ્તાવના)

આ ‘આશીર્વચનો’ હૃદયોદ્ગાર રૂપે સહજતયા પ્રકટયાં છે, પણ ‘સાત્ત્વિક ક્ષમતાઓ’ પશ્ચાત્ અને ‘આદિ આશ્ચર્યોની એક પરકમ્મા’ની ભાવોદ્રેક ઊર્ધ્વતાના લય સમેત પૂ. મોરારિબાપુ કવિઓને – કલાકારોને નિરંતર બિરદાવતા રહ્યા છે (‘અસ્મિતા-પર્વ’ અને ‘સંસ્કૃત-સત્ર’) ઉપરાંત કાવ્યસંગ્રહોનાં પ્રકાશન (રમેશ પારેખનું ‘મીરાં પેલે પાર’ યાદા’વ્યું ?) ને વિમોચન દ્વારા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને પણ આ સર્વ મિતભાષી અને વિવેકપૂર્ણ લાઘવ થકી ‘ભિન્ન ષડ્જ’ની ‘રામ’ સ્મરણ થકી સહજ પ્રકટેલી આમુખત્રણ્યા પણ સહજ, સમ્યક્, સૂક્ષ્મ ને સૂત્રાત્મક છે. હરિશ્ચંદ્રજી સંનિકટ છે. છતાં પૂ. મોરારિબાપુ ‘આશીર્વચન’ પાઠવવામાં કેવો સૂક્ષ્મ વિવેક જાળવી શક્યા છે ! વંદન, બાપુને !

|| રે ||

આટલી પરકમ્મા પછી હવે કાવ્ય-મંદિરમાં પ્રવેશીએ. શિવમંદિરે પ્રથમ નંદીદર્શન થાય તેમ અત્રે પ્રારંભે (પૃ. ૪, ૫૨) સંતવર્ય તુલસીદાસજીના આ શબ્દો (ને એમાંનું અદ્ભુત દર્શન) દગ્ગોચર થાય છે –

। અસ માનસ માનસ ચલ્લાહી ।

|| મઈ કવિ બુદ્ધિ વિમલ અવગાહી ||

ખરી વાત છે : વિમળ બુદ્ધિના અવગાહને હરિશ્ચંદ્રભાઈને કવિતા સાંપડી છે. ‘ગીત’, ‘સાયાંગીતિ’, ‘અવધૂગાન’ અને ‘ગઝલ’ જાણે કાવ્યની ચારે દિશાઓ ! ‘તડકો ચાખો’ (પ્રથમ કૃતિ)થી માંડી ‘ભિન્ન ષડ્જ’ (શીર્ષક-કાવ્ય, મથાળું – ગઝલ) પર્યન્તની સફર રોમાંચક તેટલી જ લોમહર્ષક પણ છે, બહોત ખૂબ !

‘તડકો ચાખો’ની આ પંક્તિઓ કોઈ પણ સહૃદયનું મર્મ હરવા સમર્થ છે –

પીળચટ્ટો પીરસાયો રે તડકો ચાખો,
સૂરજ લ્યો, મલકાયો રે તડકો ચાખો...

આળસ મરડી સૂરજમુખીની કળીઓ મલકે,
કલરવની પાંદડીઓ વેરી પંખી ચહકે
ઊજળી કોઈ ટપાલ અધૂકડાં દ્વારે સરકે
ભોર ઉપર ભભરાયો રે તડકો ચાખો...

(‘તડકો ચાખો’, પૃ. ૧૩)

આ ગીતની તાજપનો કેફ હજી ઊતર્યો ન હોય ત્યાં તો 'ઉનાળે રાજસ્થાન'ની આ પંક્તિઓ રોકી રાખે -

મોરપિચ્છ ઓઢીને જ્યાં -
સૌ ચોમાસાંને રોવે રે
કાગળિયા પર વાદળ ચીતરી -
વળ દઈને નિચોવે રે.

(‘ઉનાળે રાજસ્થાન’, પૃ. ૧૪)

પછી લયનું ધમસતું પૂર ‘શાની ઝેંઘાણી’, ‘મૈત્રીના ફાગણમાં’, ‘જીવના પ્રવાસ’, ‘માણસજી’, ‘બસ ચાલવું જ’, ‘વાત કહેતાં’, ‘પૂનમ વરસી મોભારે’, ‘પિયુજી આઘ્યા રે’જો’, ‘ફળિયામાં રોપી છે કેળ’, ‘સોળમી મધરાતે’, ‘પારસ પૂતળી’, ‘ઓચિંતા’, ‘સખને સામે તીર’, ‘આણું’, ‘રંગભર રમવા ગ્યાં’તાં’, ‘અડધે મારગ’, ‘ખુશાલી’થી તે ‘મીરાં નામની નદી’ લગણ તાણી જાય છે.

આ ગીતોની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ વર્ણવીએ તો -

- (૧) અભિવ્યક્તિમાં અપૂર્વતા
- (૨) બાનીનું અભિવ્યક્તિમાં સિદ્ધ થતું પોતીકાપણું
- (૩) લયની નવતર છટાઓનું મખમલીપણું
- (૪) કશુંક જુદું, જુદી રીતે કહેવાની ઊંડી - સાચી મથામણ અને ભાષાના તળપદીપણાને પળોટવાનો ઉદ્દેશ.

(૫) નાદતત્ત્વ ને શબ્દના બોલકાપણાની સીમામાં બાંધી લેવાની ખેવના

- જેવા ગુણો મને જણાય છે. આ લેખમાં ઉદાહરણો બહુ ઝાઝાં લઈ શકાય તેમ નથી. છતાં કેટલીક પંક્તિઓ અવતારીશ, જેમાં ઉક્ત કાવ્યગુણોની પ્રતીતિ, સહદયોને અવશ્ય, અચૂક થરો. ત્રણેક ઉદાહરણોમાં પ્રથમ જુઓ - ‘માણસજી’ (‘ગીત’ ખંડ, કૃતિ-૬)ની આ પંક્તિઓ -

હપ્તે હપ્તે વાંચી મેં તો માણસજીની કથા,
રોજ રોજ મેં થોડી થોડી જાણી એની વ્યથા.
માણસજી તો પોતામાં પોતે ગૂંચવાયલ દોરો,
આંગળિયોમાં ભૂલો પડેલો એક નિમાણો છોરો,
માણસજીના હોઠે સઘળી વાત રહી ગઈ યથા.

(‘માણસજી’, પૃ. ૧૮)

સોળ વરસની અધ-મધરાતે સપનું એક વીંઝાણું,
ઊઠ્યા અંગે અંગે સોળ.
ઝાકળમાં ઓગાળી થોડાં ઓસડ, ઝાઝા કોડ,
સવારે કરતી હું અંઘોળ...

ઘર પછવાડે ચંપાનું ફૂલ ધીમું ધીમું ખૂલે,
ટગર ડાળ પર બેસીને મન અમથું અમથું ઝૂલે
ઝૂલતાં ઝૂલતાં સાંજ ઢળે ને ભીની ભીની ગંધ ભળે.

ને થઈ જાતી તરબોળ...

(‘સોળમી મધરાતે’, પૃ. ૨૪)

રણ આખો મેવાડ,
સુકાતાં મીરાં નામની નદી....

રાણાનો મેવાડ નિમાણો મીરાં મીરાં પુકારે,
શાલીગ્રામની પાસે મીરાં ભવની ખેપ ઉતારે
આંખોમાં સૌ વીરડા ગાળે

મળી જાય જો નદી...

(‘મીરાં નામની નદી’, પૃ. ૩૨)

॥ ગ ॥

હવે ‘સાયાંગીત’ની વાત... અહીં હરિશ્ચંદ્રનું કવિત્વ ઋષિત્વ પરત્વે સાધિકાર કદમ માંડે છે. સાચા ધીનો દીવો જેમ તુલસીછોડ પડાખે શોભે તેમ ગીતની પડછે ‘સાયાંગીત’ની સાચુકલી સંવેદન-સોડમ પ્રસરે છે. ભજનબાનીને સમીપ વિહરતું ભીતરી ભગવાપણું અત્રે શબ્દધ્યાની હરિશ્ચંદ્રને જાહોજલાલ કરે છે. ગણગણીને લખી હોય તેવી, આછોતરા ચિંતન ને ઘાટોતરા અધ્યાત્મને ઝલકાવતી ‘સાયાંગીત’માંથી પણ થોડો પંક્તિપ્રસાદ લઈશું ? -

ગોખના દીવાએ જાગે મેડિયું
ખુલ્લાં રુદિયાકમાડ
ભીતરની ઝળકે ઝલમલ કેડિયું...

વાટને સંકોરી સાંયા, ખંતથી
દીધી હેમની સવાર
શ્વાસ રે પૂરીને જીવતર છેડિયું...

(‘ગોખના દીવાએ જાગે મેડિયું’, પૃ. ૩૫)

સાંયા, તું તો રે’જે મારી ભેર,
સાંકડુંથી તારવીને લઈ જાને ઘેર...

તારા લગી જાવું મારે
વેંત છેટું રે’વું તારે
દોડી દોડી પહોંચી ને, ઊભી એક જ ઠેર...

(‘રે’જે મારી ભેર’, પૃ. ૩૬)

સાંયાજી, મારી આંખોને પરસો જરી,
અઘરી કંઈ જીવતરની ભાષા ઉકેલવી,
અજવાળાં આંજો હરિ !

અપલક આ પાંપણને પરસાવો
ઊડતા પતંગિયાની ફરફરતી પાંખો,
આઘાતો પીતી ને જીરવતી,
કીકીનો રંગ સાવ પડી ગયો ઝાંખો,

સાંયાજી, ઝીણા અચરજ આળેખો ફરી...

(‘અજવાળાં આંજો હરિ !’, પૃ. ૩૯)

આ ગીત-પંક્તિઓ છેક ભીતર મંજરા રણકાવી જાય છે. એમાં હાથવગું થતું દર્શન ભારેખમ – ભારઝલું તો નથી જ. બીજી સ્વાદ લેવાની વાત એ છે કે તેમાં સંસારીપણાની પડછે, (સંસારને ઉવેખ્યા વગર), કાવ્ય પાસે જવામાં કવિ હરિશ્ચંદ્ર જોશી સફળ થયા છે, પૂરેપૂરા સફળ.

આ ગીતોથી ગુજરાતી ભાષાની ગીતરિદ્ધિ મંગળમય થઈને ધૂપસળી જેમ વાયુને પવિત્ર કર્યા જ કરશે, એ તો નક્કી છે.

॥ ૫ ॥

‘અવધૂ ગાન’માં પાંચ જ રચનાઓ છે. પણ તે પંચતત્ત્વોની પર્ણકુટિ જેવી પવિત્ર, શુદ્ધ ને ઊડીને હૈયે વળગે તેવી છે. ‘કેવળ વાદ વિવાદા’ અને ‘ચલે ચાલ મતવાલી’માંથી અવધૂતાઈનું સૂફીત્વ – ગેબી ગુંજન સાક્ષાત્કારાય એવી આ પંક્તિઓ, રચાતા ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્યનું ઘરેણું છે :

અવધૂ કેવળ વાદ-વિવાદા,

સૂર્ય જેવડું સત્ કહેવામાં

પડી ગયા વિખવાદા...

કોઈ એકડો ઘૂંટે

કોઈ શૂન્ય મૂકે મન ઉપર,

પાટી કોરી રહી કોઈની,

લખતું કોઈ ગગન પર.

અઘરી અઘરી વાત સહુની

સત્ હૈ સીધા-સાદા.

(‘કેવળ વાદ-વિવાદા’, પૃ. ૪૩)

અને, એવા જ સૂક્ષ્મ સંકેતોને સમેટતી ચાલતી વારંવાર વાંચવી-વાગોળવી ગમે તેવી આ પંક્તિઓ પણ આસ્વાદ્ય થઈ છે –

અવધૂ ચલે ચાલ મતવાલી

માયાનગરીમાં ઘૂમે છે

અલખ આંગળી ઝાલી...

રોમ રોમ વેરાગ લપેટે,

રંગે રાગ લૂછીને,

છાતી વચ્ચે ધૂણી રમાવે

શ્વાસ-સમિધ મૂકીને;

અધખૂલી આંખોથી પ્રગટે,

વાણી શ્વેત-મરાલી...

(‘ચલે ચાલ મતવાલી’, પૃ. ૪૭)

॥ ૫ ॥

‘ગઝલ’ પ્રખંડ (ચતુર્થ)માં ૬૧ ગઝલો મુકાઈ છે. કવિએ વર્ષો સુધી પોતાના મધુર કંઠે અન્ય કવિઓ-શાયરોની કેટલીય ગઝલો ગાઈ છે : આકાશવાણી પર, દૂરદર્શન પર ને ‘અસ્મિતા પર્વ’ જેવા અનેક કાર્યક્રમોમાં. આ ગઝલો તેમની રચેલી છે ને બહોળા વાચન, સાચી કાવ્યચર્યા અને ઊંડે જવાની ખેવનાની ઘોતક છે.

અહીં ગમી જાય તેવી રચનાઓ અર્થાત્ ગઝલો અનેક છે. શે’રો પણ અનેક એવા છે, જે જુદા જગતની જાતરા કરાવવા સક્ષમ છે ને તેથી ટાંકી શકાય. થોડાક માણીએ :

મૌનના વસ્ત્રને રંગવા સૂરથી,

કંઠથી ઊપજે છે કબીરી ખરજ.

(‘તરબતર તરજ’, પૃ. ૫૧)

કાયાના પોત વચ્ચે નીકળ્યો નર્યો ખજૂરો,

જીવતરની પોટલીમાં એને જરી ઢબૂરો.

(‘કાયાના પોત વચ્ચે’, પૃ. ૫૭)

ક્ષણ મહીથી ક્ષણ વળી ક્ષણ કેટલું લંબાય છે ?

છે સમયનું સૂત્ર શું આ ક્યાં કશું સમજાય છે ?

(‘અર્થને કાંઠે’, પૃ. ૬૫)

ચોરસ ન ઊતરે ચાકડા પર માન મારા મન !

હર વાતનું તું રાખ અનુસંધાન મારા મન !

(‘મારા મન !’, પૃ. ૭૦)

હૂંડી તરતી મૂકી છે,

શ્રદ્ધાકાંઠે પૂગી છે.

(‘મહેતાજીની મૂકી’, પૃ. ૭૨)

અનાગત – વિગત પરહરી જોઈએ,

ફરી વ્યક્તમધ્યે રહી જોઈએ.

(‘મજીઠી ગઝલ’, પૃ. ૮૭)

ગણવું જ કાંઈ હોય તો થડકા ગણી બતાવ,

તેં ફેરવેલ શાસના મણકા ગણી બતાવ.

(‘ગણી બતાવ’, પૃ. ૯૬)

જો ફરી સાંધી શકું એ છિન્ન તરજ,

એક પળ આલાપવો છે ભિન્ન ષડ્જ.

(‘ભિન્ન ષડ્જ’, પૃ. ૧૧૧)

ગીતમાં જે હરિશ્ચંદ્રની ગતિ છે, તેટલી ગઝલમાં નથી. ગઝલનું સ્વરૂપ સરળ જણાય છે, છે નહિ. એમ છતાં અમુક શે’ર (ઉપર ટાંક્યા તેવા) નીવડી આવ્યા છે. જે પ્રૌઢિ સાથે પકડદાવ ખેલવાની માસૂમિયતની છટા પ્રસરાવે છે. હજુ વધુ ઉત્તમ સંતર્પક ગઝલો રચાશે જ.

॥ ઘ ॥

બધું મળીને એવું કહેવાની સ્થિતિ સર્જાય છે કે ગાયક હરિશ્ચંદ્ર, સ્વરસાધુ હરિશ્ચંદ્ર, શબ્દબજારે ટહેલવા નીકળ્યા છે, તે બહુ રૂંડું થયું છે, ગમ્યું, બહુ ગમ્યું !

॥ નિ ॥

હે, સ્વરઝાષિ !
સ્વાગત છે
તમારું
શબ્દની અયોધ્યામાં...

સમષ્ટિમાં વિહરતી કવિની દષ્ટિ | નવનીત જાની

[‘મનપૂર્ણ’ : મનસુખ લશ્કરી, પ્રકા. ગુ. સા. પ., પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૩+૮૦ = ૯૩, કિં. રૂ. ૪૫/-]

કલાત્મક સ્લેટિયા રંગના બાંકડાનો એક ખૂણો; બાંકડાની એટલી બેઠક પર પડેલાં અર્ધપીળાં પાન... આવું ‘મનપૂર્ણ’નું મુખપૃષ્ઠ આપણને કવિ મનસુખ લશ્કરીની કવિતા પાસે બેસવા પ્રેરે છે.

વ્યક્તિ છુપાઈ શકે છે, કવિવ્યક્તિત્વ નહીં. મનસુખભાઈ છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષ (૧૯૭૭)થી કાવ્યસર્જનરત છે. એમની કવિતાએ એમને જે અપેક્ષાએ શબ્દસૃષ્ટિમાં મૂકી આપ્યા છે, એથી વિશેષ એમણે કવિતાને નિરપેક્ષભાવે કાવ્યભાવકો આગળ મૂકી છે. બે-પાંચ વર્ષના કાવ્યસર્જનમાં જ માથું ઊંચકી ફરતા નવકવિઓએ આમાંથી ધડો લેવા જેવો ખરો !

કવિની કાવ્યદષ્ટિ મહદંશે સમષ્ટિતત્ત્વોની પાછળ ફરનારી છે. પ્રકૃતિને એ બાથ ભરે છે તો ઊર્મિને તાવે છે. જીવન્નોત્તમ ક્ષણોને ઊજળી રીતે જોવી અને શક્ય એટલી ઊજવવી કવિની નેમ એમની કવિતાને સુગ્રાહ્ય બનાવે છે.

પ્રકૃતિના વિશિષ્ટ સ્વતંત્ર મિજાજનો સ્વાદ પમાડતાં કાવ્યોની સંખ્યા ઊડીને આંખે વળગે એવી છે. જેમાં ‘આપણે’ (પૃ. ૧)ની આ પંક્તિઓમાં કવિમિજાજ કંઈ ઓર જ છે : “આપણે / કદાચ આકાશ છીએ / કે જેમાં / કો’ક સમડી / ચકરાવે ચકરાવે / નિ:શબ્દતાપૂર્વક પાંખથી / ઘૂંટતી જ જાય / ઘૂંટતી જ જાય / ને એને સ્પર્શ માની લેવા પડે !”

મનુષ્ય પ્રકૃતિ સાથે હોડ બંધે તો પોતાના સ્વાતંત્ર્યને ડાનિ પહોંચાડી બેસે. પ્રકૃતિની આગળ નહીં, નહીં પાછળ પરંતુ સાથોસાથ રહેનારને પ્રકૃતિનાં કેવાં નિતનવાં રૂપ સાંપડે છે ! ‘ત્રણ રચના’ (પૃ. ૫) એ દષ્ટિએ જોવા જેવી છે.

માનવ અને પૃથ્વીના સનાતન સંદર્ભમાં પૃથ્વીની સહિષ્ણુતાને કવિએ ગાઈ છે ‘તમે’ (પૃ. ૮) કાવ્યમાં. કવિ કહે છે, પૃથ્વીપટે શુભ-અશુભ-દુરિત-સુરિતના કોઈ ભેદ નથી. “તમે / મરચી ઉગાડો કે શેરડી / ઘર બનાવો / કતલખાનું ચણાવો / કે કબર બાંધો / તોય / આ જમીન

/ કાંઈ કે’તાં કાંઈ / એકે અક્ષરેય બોલશે નહીં.”

કવિને છે કે પોતે હજી પૃથ્વી જેટલો સ્થિતપ્રજ્ઞ નથી બની શક્યો. છતાં પૃથ્વી અતુલ મમતાથી પોતાને સાહી રહી છે.

જગતની પ્રત્યેક ચીજને એનું ચોક્કસ વ્યક્તિત્વ છે. એ વ્યક્તિત્વનો ઉપયોગી અભિષેક, માનવજીવન સરળ અને વિશદ બને એ હેતુથી થઈ શકે છે. પરંતુ માનવ કોઈ વસ્તુ પાસે, એના વ્યક્તિત્વથી વિશુદ્ધ એવી અપેક્ષામાં રાચે ત્યારે વસ્તુનો મૂળ મહિમા રહેતો નથી. ‘ત્હમે’ (પૃ. ૯) કાવ્યમાં આ સત્યને કવિએ દરિયો, કાચ અને વૃક્ષનાં ઉદાહરણથી પ્રગટ કર્યું છે.

કવિને દેખાડો કે દંભ સામેય વિરોધ છે. એમને મન સહજ અભિવ્યક્તિનો મહિમા છે. કવિ કહે છે કે પોતે એટલો બીમાર નથી કે એને છોલેલા-ફોલેલા-સમારેલા-સુધારેલા કે છાલ ઉતારેલા શબ્દોનો ખપ પડે !

પ્રકૃતિ પ્રત્યે કવિને અનહદ લગાવ છે. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને સદ્ભાવપૂર્વક જોવાની એમની દષ્ટિમાં હદથી અનહદ સુધીની યાત્રા કરવાની મનસાનાં દર્શન થાય છે. એ સંદર્ભે ‘પુષ્પો’ કાવ્ય જોવા જેવું છે.

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો આભ અને ધરતી સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલાં છે. આ તત્ત્વોને કવિ સુચારુ ઉપમાઓ આપે છે.

‘પુષ્પો

ધરતીએ આકાશ સામે ધરેલા

પ્રેમપત્રો.

નદીઓ

પર્વતોએ જલધિને પાઠવેલાં

ઊર્મિગીતો.’

કે પછી,

‘અંધારાં

આકાશે ધરતીના ચહેરા પર

હેતપૂર્વક દાબેલી હથેળીઓ.’

આમાં કવિનો પર્યાયભાવ છે તો પર્યાપ્તભાવ પણ છે.

‘સૂરજ ઊગ્યો જ ક્યાં છે ?’ કવિનું દીર્ઘકાવ્ય છે. ઘમંડમાં મહાલતા સૂર્યને અન્ય પ્રાકૃતિક તત્ત્વો સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરવું પડે છે. પ્રકૃતિતત્ત્વોની પડછે સૂર્યની કેન્દ્રસ્થ સ્થિતિને કવિએ સરસ શબ્દબદ્ધ કરી છે :

‘રોટલી વણાતાં વણાતાં મોટી થતાં

વચ્ચેથી પાતળી થઈ જાય ને આમ આગળ જતાં

કેન્દ્ર ગુમાવી બેસે... તેમ નીચે આવતાં

પારદર્શક સૂરજના વક્ષમાં બિલાડીના ટોપ ! ભોંકાયા

ને વક્ષની આરપાર

નદી સરોવરનાં બે બિંદુઓમાં ! બે પગ પડ્યા...’ (પૃ. ૭૮)

શૈશવની યદચ્છ ક્ષણો છોડીને શાળાની કેડીએ ચડતાં બાળકની સંવેદના ‘દુવિધા’માં

ઝિલાઈ છે. બાની સ્મૃતિને સઘન રીતે રજૂ કરતાં ‘ઠપકો’, ‘સુઘરી’ કાવ્યો ધ્યાનપાત્ર છે. અન્ય આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં ‘સખી’માં નાપિકાકેન્દ્રી અંગતોર્મિ આલેખાઈ છે. ‘સહ-અનુભૂતિ’ આધુનિક મનુષ્યની વેદનાને વાચા આપતું ગીતકાવ્ય છે.

‘અડાબીડ જંગલમાં લાગે એ...વું એકલવાયું રે,

જાણે હાથવહૂટું ભૂલકું મેળામાં અટવાયું રે.’ (પૃ. ૪૬)

મનસુખભાઈની કલમ અછાંદસ કાવ્યોમાં વિશેષ વિહરી છે. ઉપરાંત ગીત, ગઝલ, છાંદસ કાવ્યના પણ કેટલાક ચમકારા પમાય છે. ‘રહી છે !’ ગઝલ એ દષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે :

‘જુઓ તો જરા ક્યાંક હાલી રહી છે –

નરી રેતમાં નાવ ચાલી રહી છે.’

આ કવિની અછાંદસ રચનાઓ જેટલી આસ્વાદ્ય છે એટલી જ લઘુ રચનાઓ ય સુંદર છે. શીઘ્ર ચમત્કૃતિથી ઉપર ઊઠતી એમની લઘુકવિતાઓ ઘણી ચિંતનાત્મક છે.

(૧) ‘ખડાડ / ગણાતું પીંછું / કાં તો / ખડાડ ગણાતો પીંછું,’

(૨) ‘છાંયા લંબાય તેમ ટૂંકાયે થાય / એને / તડકા લંબાણ / એમ થોડું કે’વાય !’

(૩) ‘વૃક્ષ / એક / વેલને ટેકે / – જીવી ગયું હોત !’

(૪) ‘પટકઈ પડેલ / કોઈ પંખી ન હોય ! / એમ તરફડતો લાગે છે ઉંબરો’

કુલ ૭૨ કાવ્યો સમાવતા આ સંગ્રહમાં કવિની વિશિષ્ટ મુદ્રાનાં દર્શન થાય એવી ઘણી રચનાઓ છે. કવિ આધુનિકતાનો રાગડો તાણ્યા વિના સહજ પ્રગટતી ઊર્મિને કાવ્યરૂપ આપે છે એ એમની કવિતાની વશેકાઈ ગણાય.

આ કવિ પાસેથી હજુ વધુ સારી કવિતાઓ મળવી જોઈએ. આમ પણ કવિ સારવી-તારવી ખાનાર ‘સારખાયો’ની ઉપમા પામ્યા છે. આશા રાખીએ કે કવિની ભાવિ રચનાઓમાં વધુ ને વધુ સારવવાનું – તારવવાનું મન થાય.

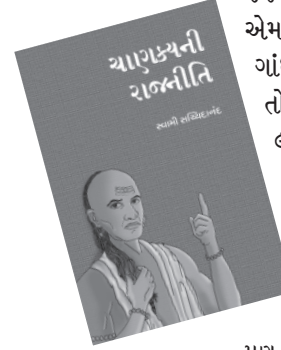
મનમાં અંધારું થાય ત્યારે અક્ષરના અજવાળાની જરૂર પડે છે | પ્રવીણ પંડ્યા

[‘ચાણક્યની રાજનીતિ’ : લે. સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ક્રિ. ૩. ૧૦૦]

“હું તમને તમારા વિશ્વાસમાંથી ચળાવવા કે મારા અનુયાયી બનાવવા નથી આવ્યો, હું કોઈ ધાર્મિક સંગઠનનો પ્રતિનિધિ નથી કે કોઈ દાનની આશા રાખતો નથી. કદાચ હું જે કહીશ તે તમારી લાગણીઓ અને માન્યતાઓને દુભવશે અને કદાચ તે તમારા કાનને ઝેર સમાન લાગશે, પણ જે ધર્મ સાથે હું ગૌરવપૂર્વક જન્મ્યો હતો અને જે દેશ મને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો છે; તેને માટે હું મારા મનની વાત પૂર્ણ સત્યનિષ્ઠાથી મરીશ ત્યાં સુધી કહેતો રહીશ.” – સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

આ છે સ્વામી સચ્ચિદાનંદનું કમિટમેન્ટ. તેઓ universal truth અને scienceમાં માને છે. એમણે ‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ની સમાપ્તિમાં મુકાયેલાં સૂત્રો પરથી ‘ચાણક્યની રાજનીતિ’ પુસ્તક આપ્યું છે. આ ત્રણસો બાર પૃષ્ઠનાં પુસ્તકમાં એમણે લગભગ પાંચસો બ્યાંશી સૂત્રોને આવરી લીધા છે. દરેક સૂત્ર પર યથાયોગ્ય વિસ્તાર સાથે સરળ-પ્રવાહી ભાષામાં વ્યાખ્યાત્મક

ટીકા લખી છે. રૂપકો, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોથી સજ્જ ભાષા વાચકને ચિંતનના ભારનો અણસારે નથી આવવા દેતી, એવું લાગે જાણે ચાણક્ય વાચક સામે બેસીને વાત ન કરી રહ્યા હોય ! અને આવું ત્યારે જ બને જ્યારે લેખકને ચાણક્યનું ચિંતન આત્મસાત્ થયું હોય. આ

એમની સહજ સિદ્ધિ છે. ચાણક્યના ચિંતનને સામાન્યજન સુધી લઈ જવાનો એમનો આ ઉપક્રમ અત્યારે એટલે પણ મૂલ્યવાન છે કેમકે ઘણાં લોકો માટે ગાંધીની જેમ ચાણક્યની છબિ પણ દીવાલની શોભા બની ગઈ છે અથવા તો પોતાની નબળાઈ ઢાંકવાનો બુરખો. તેઓ પુસ્તકની ભૂમિકામાં આ-લોકવાદી, પરલોકવાદી અને ઉભયવાદી એવી ત્રણ ધાર્મિક વિચારધારા વર્ણવ્યા પછી લખે છે :

“જે માત્ર પરલોકવાદી વિચારકો થયા છે તેમણે ધર્મ અને અધ્યાત્મના નામે આ-લોક અને આ-લોકના પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરી છે. તેથી ભારત ગરીબ અને ગુલામ થયો છે. જે માત્ર આ-લોકવાદી નાસ્તિક થયા છે તેમણે વધુ પડતા ભોગવાદનો પ્રચાર કર્યો છે જેથી પ્રજા અશાન્ત અને અસ્થિર થઈ છે.

પણ જે લોકો ઉભયવાદી થયા છે તેમણે પ્રજાને સારી પ્રેરણા આપી છે. આવા ઉભયવાદી ઋષિઓમાં ચાણક્ય બહુ જ મહત્ત્વના ઋષિ છે.”

સચ્ચિદાનંદજી ધર્મ-રાજનીતિ-શાસક-શાસિત-રાષ્ટ્ર-સમાજ એવાં દરેક ક્ષેત્રો વિશે પાકી સમજ ધરાવે છે એટલું જ નહીં, પણ ક્યાં સડો છે તે પણ તેઓ બતાવે છે. તેઓ માત્ર ઉભયવાદી કે સુધારાવાદી જ નથી પણ ક્રાંતિકારી છે એવો અણસાર એમની ટીકા પરથી આવે છે. કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

નાસ્તિક સત્યાત્ પરં તપઃ ॥ ૪૧૭ ॥

સત્યથી મોટું તપ નથી.

આ સૂત્રને સમજાવતાં તેઓ લખે છે કે “સત્યાચરણ કરવા માટે ધર્મવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. જો ધર્મ પાખંડી, દંભી કે આડંબરી ન હોય તો સત્યાચરણ થઈ શકે છે. આવી જ રીતે સમાજવ્યવસ્થા પણ ન્યાયભરી, માનવતાભરી અને સમાનદષ્ટિભરી હોય તો સામાજિક સત્ય સરળ થઈ બને છે. જેમકે કોઈને પૂછવામાં આવે કે ‘તું કઈ નાતનો છું ?’ જો જવાબ આપવાનો થાય કે ‘હું ભંગી છું.’ તો પરિણામ ભયંકર ભોગવવાનાં થાય છે, એટલે તે સાચું બોલી શકતો નથી. જો સમાજમાં આવા ઊંચ-નીચના કાલ્પનિક ભેદ ન કરાયા હોત તો માણસને અસત્ય બોલવાની જરૂર રહેત નહિ... જ્યાં આ ત્રણે વ્યવસ્થા ખોટી હોય ત્યાં સત્યની સ્થાપના કરી શકાય નહિ... સત્યની સ્થાપના કરવામાં રાજા મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. અને હા, સૌથી મહત્ત્વની ભૂમિકા તો વ્યક્તિની પોતાની હોય છે.”

શત્રોરપિ ન પાતનીયા વૃત્તિઃ ॥ ૪૫૦ ॥

શત્રુની પણ રોજ છીનવી લેવી નહિ.

“સૌથી મોટો યજ્ઞ કોઈને રોજ અપાવવી તે છે અને સૌથી મોટું પાપ કોઈ નિર્દોષની રોજ છીનવી લેવી તે છે. જે લોકો પૂરી નિષ્ઠાથી, વફાદારીથી, કામચોરી વિના પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવે છે તેમની રોજ છીનવી લેવાય નહિ...”

નાસ્ત્યપિશાચ્યમૈશ્વર્યમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

શોષણ કર્યા વિના મબલક ઐશ્વર્ય મળતું નથી.

“સામાન્ય રીતે પ્રાચીનકાળમાં ધનના ઢગલા કરવા માટે કોઈ પ્રકારની શોષણવૃત્તિ કામ કરતી. રાજા પ્રજાનું શોષણ કરતો. વ્યાપારીઓ ગ્રાહકોનું શોષણ કરતા. વ્યાપારીઓ ખેડૂતો તથા મજૂરોનું શોષણ કરતા. આમ, સમર્થ લોકો લાચાર લોકોનું શોષણ કરીને ઐશ્વર્ય મેળવતા.”

આ સૂત્રની ટીકામાં તેઓ શોષિતોની કાંતિ, હડતાલ આદિનો ઉલ્લેખ કરી શોષણનો મુકાબલો માણસે કેવી રીતે કર્યો તે નોંધે છે અને અંતે શોષણને પિશાચી વૃત્તિ તથા શોષકને પિશાચ્ય કહી આવા ઐશ્વર્યથી દૂર રહેવાની હિમાયત કરે છે.

અર્થાર્થ પ્રવર્તતે લોકઃ ॥ ૫૦૨ ॥

બધા જ ધનની પાછળ દોડી રહ્યા છે.

“સૌને પૈસો જોઈએ છે. જે લોકો મહેનત-મજૂરી કરીને પેટ ભરે છે તે પ્રામાણિક છે. જે લોકો બુદ્ધિથી વ્યાપાર-ઉદ્યોગ-નોકરી વગેરે કરીને નીતિથી ધનવાન બને છે તે પણ ધન્ય છે. પણ જે લોકો ચોરી, લૂંટ, હત્યા કે પાખંડ કરી પૈસો કમાય છે તે હીન છે, નીચ છે. તેમાં પણ જે લોકો ધર્મનું નિમિત્ત કરીને પાખંડથી લોકો પાસેથી પૈસા પડાવે છે કે ખેંચે છે તે નિંદ છે...”

આશયા બધ્યતે લોકઃ ॥૫૦૩ ॥

લોકો આશાથી બંધાયેલા હોય છે.

આ સાદું વિધાન છે. સચ્ચિદાનંદજી એની વ્યાખ્યા કરતાં આશાના મહાન – મધ્યમ અને નીચ એવા ત્રણ પ્રકાર આ પ્રમાણે પાડે છે : “(૧) મારો દેશ સ્વતંત્ર થશે, પ્રજા સુખી થશે – આવી આશાઓ મહાન છે. મહાન આશાઓ મહાન કાર્યો કરવા પ્રેરણા આપે છે. (૨) મને નોકરી-ધંધો મળશે, લગ્ન થશે, સંતાન થશે વગેરે આશાઓ મધ્યમ છે. (૩) કેટલીક આશાઓ નીચ કક્ષાની હોય છે; જેમકે ફલાણાની હત્યા કરી નાખીશ, ફલાણાની આબરૂના કાંકરા કરી નાખીશ વગેરે વગેરે. આવી આશાઓ નીચ કક્ષાની હોય છે. આવી આશાઓ માણસને નીચ કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપે છે.”

વર્ગવિશેષ પોતપોતાનાં કારણોથી સંતો પાસે જાય છે. મોટા ભાગના નેતાઓને, રાજકીય પક્ષોને અને ધનવાનોને પોતાની વિશ્વસનીયતા ટકાવવા માટે એમની જરૂર પડતી હોય છે. પણ સામાન્ય માણસ સંતો પાસે કેમ જાય છે ? એ શા માટે એમના પગ પખાળે છે ? શું એ કોઈ મોટા સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે સંતો પાસે જાય છે ? ના, સામાન્ય માણસ માટે તો એનું રોજબરોજનું જીવન જ અનેક ગૂંચવાડાથી ભરેલું છે, એને તો એવી સીધી-સાદી સરળ વાતો સમજવી છે જેનાથી એનું રોજિંદું જીવન કલેશ વિનાનું અને સંતોષ-શાંતિ તથા પ્રેમથી ભરેલું રહે. અહીં એવાં અનેક સૂત્રો સચ્ચિદાનંદજીએ નોંધ્યાં છે જે માણસ માત્ર એ ગણીને ગાંઠે બાંધવા જેવા છે. કેટલાંક નોંધવાનો મોહ છોડી શકતો નથી :

– ચુગલી કરનારને ખાનગી વાત ન કહેવી.

– પારકી ગુપ્ત વાતો સાંભળવી નહીં.

– પોતાનાં સ્વજનોનું અપમાન ન કરવું.

– અહંકારથી મોટો કોઈ શત્રુ નથી.

– અગ્નિમાં અગ્નિ ન નાખવો.

– વિષ અને અમૃતની ખાણ જીભ છે.

– વ્યવહારમાં પક્ષપાત ન કરાય.

– અશ્વીલ મજાક પણ કરવી નહીં.

– જેને પોતાનું કર્તવ્ય નથી દેખાતું તે આંધળો છે.

– ગુણોનું અભિમાન કરવું નહીં.

– વિષમાંથી પણ અમૃત ગ્રહણ કરવું.

– ક્ષુધા જેવો મોટો કોઈ શત્રુ નથી.

મોટે ભાગે આપણે આવાં સૂત્રો તરફ ધ્યાન નથી આપતા. આનાં બે કારણો છે, કાં તો આપણને ખબર છે કે આ સૂત્રોને આચરણમાં મૂકવાં કઠિન છે, અથવા આપણે પોતાની જાતને એટલી ઊંચી માનીએ છીએ કે આ સૂત્રો આપણને લાગુ નથી પડતાં. આપણે જે ન્યાય-સમતા અને શાંતિપૂર્ણ સમાજની સ્થાપના માટે મથી રહ્યા છીએ એનો પાયો જ આ સૂત્રોમાં છે, અથવા એમ કહો કે આપણને માણસમાંથી પશુ બનાવી મૂકતી સ્થિતિઓનું નિર્માણ આવાં સૂત્રોની સમજણના અભાવમાંથી પેદા થયું છે. ‘વ્યવહારમાં પક્ષપાત ન કરવો’ અને ‘અગ્નિમાં અગ્નિ ન નાંખો.’ જો આ બે સૂત્રો આપણે બરાબર રીતે અંદર ઉતારી લઈએ તો આપણા પારિવારિક જીવનમાં મહાભારત જેવી સ્થિતિ ન સર્જાય અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં રાજકારણીઓ જે રામાયણો સર્જે છે એનો પણ અંત આવે. યાજ્ઞક્યનાં આવાં અનેક સૂત્રો અહીં સચ્ચિદાનંદજીએ ચરિત્રનો એકડો ઘૂંટાવતા શિક્ષકની જેમ સમજાવ્યા છે. આ સરળ શિક્ષકને સાધારણ માનવાની ભૂલ કરવા જેવું નથી.

આપણે ત્યાં જ નહીં પણ દુનિયાભરમાં, મોટે ભાગે પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય કાં તો ‘અબડમ્ ગબડમ્’ની પરંપરા પ્રમાણે લોકોને અજ્ઞાની રાખી શોષણ કરવા વપરાય છે અથવા એ વિદ્વાનવર્ગ પૂરતું સીમિત બની જાય છે જરૂર છે એને નવા અર્થઘટન સાથે બહોળા સમુદાય સુધી લઈ જવાની, અને એના દ્વારા સુદૃઢ-સશક્ત સમાજરચનાનો પાયો નાખવાની. પણ, આતું કામ કરવા માટે તો ટીકાકારે સમાજના તાણાવાણા ઉકેલવા પડે, રાજનીતિના આટાપાટા અને સમાજના દંભને ચીરવા પડે. આવો કઠોર સંકલ્પ સ્વામીજીના લેખનમાં સહુ કોઈ જોઈ શકશે. વિશાળ વાચકવર્ગ માટે અહીં સ્વામીજી યાજ્ઞક્યનાં સૂત્રોમાંથી આજના સમયમાં કામ લાગે એવો ચોક્કસ અર્થ તારવી આપે છે, એટલું જ નહીં પણ એને રાષ્ટ્ર અને વ્યક્તિના વિકાસ સાથે જોડી આપે છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાંથી આવતી વ્યક્તિમાં રૂઢિચુસ્તતા અચૂક જોવા મળે. એને સુદૃઢ કરે એવા વિચારો માત્ર પ્રાચીન નહીં પણ સમકાલીન સાહિત્યમાંથી પણ મળી શકે. અહીં એવાં કેટલાંક સૂત્ર ધ્યાન ખેંચે છે જેનો વાચ્યાર્થ લઈએ તો એ અત્યંત રૂઢિચુસ્ત લાગે, પણ સચ્ચિદાનંદજી સાધુ હોવા છતાં એવાં સૂત્રોનાં બીજાં પાસાંને પણ સ્પર્શે છે. સ્ત્રીવિષયક સૂત્રોના અર્થઘટનમાં થોડા ઉદાર બને છે :

સ્ત્રી નામ સર્વાશુભાનાં ક્ષેત્રમ્ ॥ ૪૭૭ ॥

બધાં અશુભોનું ક્ષેત્ર સ્ત્રી છે.

આરંભે જ આ સૂત્રની ટીકામાં તેઓ લખે છે, “સ્ત્રી સંબંધી યાજ્ઞક્યના અનુભવો અને તેમાંથી પ્રકટેલા સિદ્ધાંતો ગજબ છે. એ જરૂરી નથી કે બધાને આવા જ અનુભવ થયા હોય.” આટલું નોંધ્યા પછી એમની ટીકામાં ‘સ્ત્રી પુરુષને પાપ તરફ દોરે છે’ જેવા અર્થઘટન આવે છે, પણ અંતે તેઓ ઉદાર થઈને કહે છે : “બધી સ્ત્રીઓને એક ત્રાજવે ન તોળાય, પુણ્યનું પણ ક્ષેત્ર સ્ત્રી હોઈ શકે છે.”

સ્ત્રીણાં મનઃ ક્ષણિકમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

સ્ત્રીઓનું મન ક્ષણક્ષણમાં બદલાતું રહે છે.

અહીં પણ પરંપરાગત સાધારણીકરણવાળા અર્થને વર્ણવ્યા પછી તેઓ આ કહેવાનું નથી ચૂકતા : “કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રૌઢ અને ઠરેલ બુદ્ધિવાળી પણ હોય છે. એમનામાં દૃઢતા અને મક્કમતા પણ હોય છે.”

ગુરુણાં માતા ગરીયસી ॥ ૩૬૨ ॥

માતા સૌથી મોટો ગુરુ છે.

આ સૂત્રને વ્યાખ્યાયિત કરતાં તેઓ બહુગુરુવાદનો મહિમા કરે છે, કંઠી બંધાવવાને અને કાનમાં મંત્ર ફૂંકાવવાને અયોગ્ય કહે છે. અંતે નોંધે છે : “વાડાબંધીથી જ્ઞાન નહિ, અજ્ઞાન વધે છે. માટે સિંહ જેવા થઈને વિચરવું, ઘેટાં થઈને વાડા ન ભરવા. પગ પૂજવા જ હોય તો માના પગ પૂજો. માતા જ પ્રથમ અને મોટો ગુરુ છે.” હવેના સૂત્રમાં એમના અર્થઘટનમાં વેધક વ્યંગ જોવા જેવાં છે :

સ્વર્ગસ્થાનં ન શાશ્વતં યાવત્ પુણ્યફલમ્ ॥ ૪૮૨ ॥

સ્વર્ગનું સ્થાન કાયમી નથી. કર્મનાં – પુણ્યનાં ફળ સુધીની એની અવધિ છે.

અહીં કર્મકાંડ પર તીખો વ્યંગ છે. આ સૂત્ર બાબતે યાજ્ઞક્યનો પ્રતિવાદ પણ છે, તેઓ કહે છે કે “સ્વર્ગમાં જુદી જુદી અનેક અપ્સરાઓની પ્રાપ્તિ થતી તથા બીજી ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ મળતી... યજ્ઞ તો રાજારાણી વગેરે સજોડે કરતા. પુરુષને અપ્સરાઓ મળતી, પત્નીઓનું શું થાય ? સ્વર્ગમાં પત્નીઓ માટે પુરુષ-અપ્સરાઓ તો છે નહિ એટલે સ્ત્રીઓને સ્વર્ગમાં ક્યાં સુખ મળતાં ? હાસ્યાસ્પદ લાગે છે...”

મોટા ભાગનાં સૂત્રોની ટીકામાં એમનો અભિગમ નૂતન-પરંપરાને તોડનારો, ક્યાંક એની સાથે સહમત થયા પછી અમુક મુદ્દે સંઘર્ષમાં ઊતરનારો જોવા મળે છે. પણ નીચેના સૂત્ર વિશે એમણે આપેલી ટીકા મારા મનમાં પ્રશ્ન જન્માવે છે :

અતિલાભઃ પુત્રલાભઃ ॥ ૩૮૫ ॥

પુત્રની પ્રાપ્તિ એ સૌથી મોટો લાભ છે.

“ધનપ્રાપ્તિ, સત્તાપ્રાપ્તિ, માનપ્રાપ્તિ વગેરે અનેક લાભો છે, પણ યાજ્ઞક્યની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટો લાભ પુત્રપ્રાપ્તિનો છે. પુત્રપ્રાપ્તિથી વારસદારનો પ્રશ્ન ઉકેલાય છે, વૃદ્ધાવસ્થાની લાકડી મળે છે. પુત્ર વિનાનો માણસ નિરાધાર જેવો થઈ જાય છે. માટે પુત્રપ્રાપ્તિ એ મોટો લાભ છે.”

અહીં તેઓ આ પૂર્વનાં સ્ત્રીવિષયક સૂત્રોની ટીકામાં દેખાય છે એવો થોડો ઉદાર અભિગમ નથી લેતા, કે સમયનો પક્ષ લઈ યાજ્ઞક્યનો પ્રતિવાદ પણ નથી કરતા. એમને

સ્ત્રીવિરોધી માનવાની ભૂલ ન કરી શકાય, કેમકે ‘મા બાળકને ચાહે તે તો તેની પ્રકૃતિ છે; પણ બાળક માને ચાહે તે સંસ્કૃતિ છે’ જેવી સન્માનજનક ભૂમિકાએ તેઓ સ્ત્રીને મૂકી આપે છે, ‘માતા જ પ્રથમ અને મોટો ગુરુ છે.’ એવું ગૌરવભરે કહે છે તો પછી અહીં તેઓ પુરુષસત્તાત્મક સમાજની વૈશ્વિક પરંપરાગત વિચારણાને સમર્થન આપતા કેમ દેખાય છે ? ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા મહાન વિચારકો પણ સમયના વહેણ-વળાંકો વળોટીને અહીં સુધી આવતાં આવતાં કેટલીક બાબતમાં થાપ ખાતા અને અપ્રસ્તુત બની જતા દેખાય છે, આ તથ્ય તેઓ બરાબર જાણે છે. એમણે જ આ પુસ્તકની ભૂમિકામાં આવી નોંધ ‘કમ્યુનિસ્ટો’ અને ‘ચરખાવાદીઓ’ માટે રાષ્ટ્રીય તથા માનવીય વિકાસના સંદર્ભે ઉદાહરણ સાથે કરી છે, જે એકદમ સચોટ લાગી છે. ‘અતિલાભઃ પુત્રલાભઃ’ – વાસ્તવિકતા આવી નથી, પુત્રપ્રાપ્તિને મોટો લાભ માની લેવાના કારણે તો સમાજની ભારે અવદશા થવા બેઠી છે. તેઓ વિજ્ઞાનયુગમાં પણ આ વિચારણાને કેમ વળગી રહ્યા હશે ? મારું એવું માનવું છે કે ધીમે ધીમે મનુષ્ય આ સમાજરચનાને બદલવા તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે પણ એના માર્ગદર્શક એવા તમામ ધર્મ-સંપ્રદાય અને રાજકીય વિચારધારાઓનું આ વલણ એની આડેનો મોટો અવરોધ છે. ક્યારેક પુરુષસત્તાત્મક સમાજના સમર્થનમાં ઇસ્લામ અને હિંદુવાદ કેવા એક જેવા દેખાય છે ? આપણે આ બાબતને માત્ર સ્ત્રી-વિમર્શના ખાનામાં નાખીને કેમ બેઠા છીએ ?

વિદ્વાન સંતોનું એક મહત્ત્વનું કામ પ્રજાને ઘડવાનું છે તો બીજું શાસકને માર્ગદર્શન આપવાનું પણ છે. સ્વામીજી રૂઢ અર્થમાં સાધુ કે લેખક નથી પણ idilog છે, એમની idiology પણ સ્પષ્ટ છે. સ્વામીજી આ બન્ને છેડે યાજ્ઞક્ય અને સ્વામી રામદાસની જેમ કાર્યરત થાય છે જે એમની રાજનીતિ-વિષયક સૂત્રોની ટીકામાં જોવા મળે છે. એક મહત્ત્વનું સૂત્ર અને એના પરની સ્વામીજીની ટીકા જોઈએ :

અમિત્રવિરોધાદાત્મરક્ષામાવસેત્ ॥ ૬૧ ॥

શત્રુ રાષ્ટ્રના ગુપ્તચરો તથા આતંકવાદીઓથી રાજાએ સાવધ રહેવું જોઈએ.

“શત્રુ બે પ્રકારના હોય છે. એક તો પ્રસંગવશ શત્રુ થયેલા હોય તે; બે, જે જન્મજાત સ્વભાવથી જ શત્રુ છે તે. પ્રથમ કક્ષાના શત્રુ બહુ ખતરનાક નથી હોતા. કોઈ કારણસર શત્રુતા થઈ હોય તે કારણને દૂર કરાય તો મિત્રતા કે સંધિ થઈ શકે છે. પણ બીજી કક્ષાનાં રાષ્ટ્રો બહુ જ ખતરનાક હોય છે. તે જન્મજાત સ્વભાવથી જ કાયમી શત્રુ હોય છે. તેમનું વલણ ક્યારેય બદલાતું નથી હોતું. આવાં રાષ્ટ્ર કદી મિત્ર થતાં નથી હોતાં, જેમકે ભારત માટે પાકિસ્તાન. વિભાજન પહેલાં પણ એમનું વલણ શત્રુતાનું હતું. વિભાજન પછી પણ તે વલણ ચાલુ જ રહ્યું છે...”

અહીં એમણે આતંકવાદી ઘટનાઓનાં ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે. આતંકવાદીઓની રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રવૃત્તિઓને પણ એમણે વર્ણવી છે. પ્રસ્તાવનામાં પણ એમણે ઇસ્લામનાં બેવડાં ધોરણ તથા તાલિબાની કટ્ટરતા વિશે ઉગ્રતાથી ચર્ચા કરી છે. મુંબઈના આતંકવાદી હુમલા પછી તો ઇસ્લામ-આતંકવાદ અને પાકિસ્તાન વિશેની એમની વિચારણા કદાચ વાચકને વધુ અર્થપૂર્ણ લાગશે, ને ‘લોહું જ લોહાને કાપે’ એ ઉપાય પણ સચોટ લાગશે. પણ અહીં બે ઘડી થોભીને આપણે એ પણ વિચારવું પડશે કે આ રસ્તો ભલે આપણને ‘ઇઝરાયલી બહાદુરી’ તરફ લઈ જતો હોય પણ સામાન્ય માણસનું જીવન ‘ગાઝાપટ્ટી’ નહીં બની જાય ! આ સૂત્રને વ્યાખ્યાયિત

કરવાની એમની ભાષામાં બૌદ્ધિકતા અને ઉગ્રતા બન્ને છે :

“આવાં ગુપ્ત યુદ્ધને રોકવા કેટલાક ઉપાયો આ પ્રમાણે છે. એક, સ્થાનિક ગદારો વિના બહારથી આવેલા આતંકવાદી કદી સફળ થઈ શકતા નથી હોતા. એટલે સર્વપ્રથમ સ્થાનિક ગદારોને વીણીવીણીને સાફ કરવા જરૂરી છે. ગુપ્તચરો દ્વારા સ્થાનિક ગદારોને શોધી શોધીને કઠોરતાથી એમનો સફાયો કરવો જોઈએ. બહારથી આવેલા આતંકવાદીઓ કરતાં પણ વધુ કઠોર સજા આ સ્થાનિક ગદારોને કરવી જોઈએ...”

અહીં એમણે અઢી પૃષ્ઠમાં દેશની ખુલ્લી સીમાઓ અને આપણા સુરક્ષાકર્મીઓનાં જૂનાં હથિયારોની મર્યાદા તથા આતંકવાદીઓનાં અદ્યતન હથિયારોની ક્ષમતા અને કાયદાની કમજોરીઓ પણ સ્પષ્ટતાથી બતાવી છે જેની સાથે ભાગ્યે જ અસહમત થઈ શકાય. તેને સબળ બનાવવાના ઉપાયો પણ જણાવ્યા છે. એમણે રાષ્ટ્રની સળગતી સમસ્યાની માત્ર ચિંતા જ નથી કરી પણ એ માટેની આપણી ઢીલી નીતિની ટીકા પણ કરી છે અને કેવાં પગલાં લેવાં જોઈએ એ પણ સૂચવ્યું છે :

“જે પીળી ભમરી ડંખ દેવા આવી છે તેને જ દંડ આપીને સંતોષ ન કરવો જોઈએ. તેના મધપૂડા સુધી પહોંચીને પૂરા મધપૂડાને નષ્ટ કરવો જોઈએ, જેથી વારાફરતી નવી નવી ભમરીઓ આવતી બંધ થઈ જાય.”

સામાન્ય રીતે સાધુ-સંતો પ્રજાને ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને સંસારની ક્ષણભંગુરતાનો ઉપદેશ આપતા હોય છે પણ સચ્ચિદાનંદજી ઐશ્વર્ય, વીરતાપૂર્ણ જીવન અને મનુષ્યતા તથા રાષ્ટ્રના ઉત્થાનનો માર્ગ ચીંધે છે. આજની લોકતાંત્રિક રાજનીતિ, નાગરિકને હતાશ-વિવશ-લાચાર અને કાયર બનાવી હાંસિયામાં ધકેલી રહી છે ત્યારે સચ્ચિદાનંદજીનું લેખન સમાજને ચેતનવંતો બનાવી નવું જોમ આપે છે, એને વિચારોનાં આયુધોથી સજજ કરી દુરિત સામે લડવાની પ્રેરણા આપે છે. સામાન્ય માણસના મસ્તિષ્કને અશાંત કરી મૂકતા પ્રશ્નોને અહીં વાચા મળી છે એટલું જ નહીં, પણ એના નિરાકરણનો જબરદસ્ત પ્રયાસ પણ છે. પ્રયાસ કરતાં વધુ પુસ્તકો વડે ગુજરાતી ભાષાના સામાન્ય વાચકના મન-મસ્તિષ્કમાં સ્થાન બનાવી ચૂકેલા સચ્ચિદાનંદજી પાસે જીવંત-રસાળ અને સરળ ભાષાની સાથે સાથે વાચકને વિશ્વાસ બેસે એવી નિખાલસતા છે. તેઓ વ્યક્તિ અને સમાજની ભીતર જામેલાં બાવાં-જાળાં હટાવી એક સ્વસ્થ-સશક્ત અને બૌદ્ધિક સમાજ રચવાના હેતુ સાથે કલમ ઉઠાવે છે. આ સમય જ શબ્દ વડે પ્રજાને સંમોહિત કરી સીમિત રાજનૈતિક સ્વાર્થ તરફ વાળવાનો છે પણ સચ્ચિદાનંદજીનો શબ્દ આવાં સંમોહનને તોડે છે. પુસ્તકને નામ ભલે ‘ચાણક્યની રાજનીતિ’ અપાયું છે પણ એમાં પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્ર અને માનવજીવનનાં અનેક મહત્વનાં પાસાંને સચ્ચિદાનંદજીએ ખૂબ ઊંડી નિસબત સાથે આવરી લીધાં છે. ‘ચાણક્યની રાજનીતિ’ નામનું આ પુસ્તક વિચારધારાકીય આભડછેટ વિના ઘરમાં એટલે પણ રાખવા જેવું છે કેમકે મનમાં અંધારું થાય ત્યારે અક્ષરનાં અજવાળાંની જરૂર પડે છે.

ચિંતનાત્મક નિબંધોની મહેકતી ફૂલવાડી | કાદર વર્ગીસ પોલ

‘પુષ્પપરાગ’ : ફેડરિક બી. ક્રિશ્ચિયન, પ્રકા. એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન, મહાવીર માર્ગ, આણંદ-૩૮૮ ૦૦૧, પાર્ક પૂર્વ, પુ. ૧૯૪+૧૪ = ૨૦૮, કિં. રૂ. ૯૫/-

‘પુષ્પપરાગ’ એ મારા મિત્ર ફેડરિક બહેચરભાઈ ક્રિશ્ચિયનનો પ્રથમ નિબંધસંગ્રહ છે. કુલ ૩૬ ચિંતનાત્મક નિબંધોનો સંગ્રહ ‘પુષ્પપરાગ’ ફેડરિકભાઈનું બીજું પુસ્તક છે. એમનું પ્રથમ પુસ્તક ‘મારા નામના અક્ષરો’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ છે. લેખકને કિશોરાવસ્થાથી લેખનનો શોખ છે, એટલે તેઓ લાંબા ગાળાથી કાવ્યો, વાર્તાઓ અને નિબંધો જેવા સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો ખેડતા રહ્યા છે.

ફેડરિકભાઈ સાથે મારે ઘણો જૂનો સંબંધ છે. હું ૧૯૬૯થી ૧૯૮૪ સુધીના ગાળામાં પંદરેક વર્ષ કૌટુંબિક માસિક ‘દૂત’નો તંત્રી રહી ચૂક્યો છું. તે સમયમાં ફેડરિકભાઈ સાથે મારો પ્રથમ પરિચય એમણે ‘દૂત’માં છાપવા મોકલેલાં લખાણો દ્વારા થયો હતો. એમનાં ઘણાં કાવ્યો અને કેટલાક લેખો હું ‘દૂત’નો તંત્રી હતો ત્યારે પ્રગટ કર્યાં મને યાદ છે. પછી ટૂંકા ગાળા માટે ફેડરિકભાઈ ‘દૂત’ કાર્યાલયમાં મારા સહકાર્યકર પણ બન્યા હતા.

પછી ગુજરાતી કેથલિક પ્રેસ એસોસિયેશન (જી.સી.પી.એ.)માં પણ એમની સાથે કામ કરવાનો મોકો મને મળ્યો છે અને એના પરિણામ રૂપે ૧૯૮૫માં તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ જી.સી.પી.એ.ના પ્રમુખ તરીકે હું પ્રકાશિત કરી શક્યો છું. આ બધા સમય દરમિયાન ફેડરિકભાઈ નિયમિત કાવ્યો લખતા રહ્યા અને એને ‘ચાંદની’, ‘નયા માર્ગ’, ‘જન્મભૂમિ’, ‘દૂત’, ‘કવિતા’, ‘કવિલોક’, ‘સ્ત્રી’ જેવાં ઘણાં સામયિકો અને અખબારોમાં પ્રકાશિત કરતા રહ્યા.

પચીસેક વર્ષના આ સમયગાળામાં કોઈક વાર ફેડરિકભાઈ નિબંધ પણ લખતા રહ્યા છે અને ‘સંદેશ’ના ‘સ્ત્રી’ સામયિક અને ‘દૂત’ જેવા કોઈ ને કોઈ સામયિક કે અખબારની પૂર્તિમાં એ નિબંધ પ્રકાશિત પણ કર્યા છે. દાખલા તરીકે ‘પુષ્પ પરાગ’ પુસ્તકનો ૨૩મો લેખ ‘વૃદ્ધ ન બનો, મહાન બનો’ હું ‘દૂત’નો તંત્રી હતો ત્યારે ‘દૂત’ના જાન્યુઆરી ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત કર્યો હતો. ફેડરિકભાઈએ આ રીતે લખેલા નિબંધોમાંથી પસંદ કરેલા ૩૬ નિબંધોનો એમણે ‘પુષ્પપરાગ’માં સમાવેશ કર્યો છે.

ફેડરિકભાઈએ પુસ્તકના આમુખમાં નોંધ્યું છે તેમ, એમના “નિબંધસંગ્રહમાં મારી-તમારી, આપણા સૌની વાત” છે. એમના લખાણમાં કોઈ કૃત્રિમતા નથી. પણ તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો “હૃદયગુહામાંથી નીકળેલો શબ્દ છે.” આખા પુસ્તકમાં આપણે ફેડરિકભાઈની કેટલીક વિશેષતાઓ નોંધી શકીએ છીએ.

એક, ફેડરિકભાઈ આંતરિક અનુભૂતિથી લખે છે. પોતાના નિબંધો માટે પોતાને ઊંડાણથી સ્પર્શવા વિષયો તેમણે પસંદ કર્યા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય બાળવર્ષ ૧૯૭૯માં લખેલો પુસ્તકનો ૨૦મો લેખ “સંતાનો પ્રત્યેનો માબાપનો અભિગમ”માં લેખક ફેડરિકભાઈએ એક પડોશીના ઘરની વાત કરી છે.

“સવારમાં... આંખ ખોલું છું... ત્યાં જ પ્રભાતમાં...સહજ વાણીમાં પડોશમાંથી ગાળોનો અવાજ મારા કાને અથડાઈ ચૂક્યો ! સ્ત્રી એનાં બાળકોને ભાંડતી હતી. એમાં કંઈક અધૂરું હોય એમ એના પતિએ સાથ પુરાવ્યો.

“સાલો છે જ હરામખોર.’ પછી પોતાની બૈરીને સંબોધન કરી બોલ્યો : ‘તેં ક્યાંથી આવી વેતર પેદા કરી ?’

“જેવું તારું લોઈ એવી તારી વેતર !’ સ્ત્રી બોલી અને ચોમાસાના તોફાની ગર્જનોની જેમ સામસામી તદ્દન બીભત્સ ગાળો બોલવાની શરૂ કરી દીધી.”

પોતાના પડોશીઓની આ વાત સંવેદનશીલ લેખકના મનમાં અનુભૂતિના તાંતણાઓને સ્પર્શી ગઈ. એમાંથી ફેડરિકભાઈ સંતાનો પ્રત્યેના મા-બાપના અભિગમ અંગે એક સુંદર ચિંતનાત્મક લેખ લખી શક્યા છે.

બે, ‘પુષ્પપરાગ’ની એક બીજી વિશિષ્ટતા એના નિબંધોનું વિષય-વૈવિધ્ય છે. એમાં ‘કેરલના સૌંદર્યધામમાં’ અને ‘વૃક્ષોની મમતા’ જેવા પ્રકૃતિપ્રેમના નિબંધો છે. ‘સર્જનની સૃષ્ટિમાં’, ‘માની વિદાય’ અને ‘મારા બાપુજી’ જેવા આત્મકથાનક નિબંધો છે. ‘ઉત્સાહ’ (પૃ. ૫૨-૫૬), ‘વિશ્વાસ’ (પૃ. ૩૧-૩૬), ‘પ્રેમ’ જેવા જીવનમૂલ્યોને બિરદાવતા નિબંધો છે.

“ઉત્સાહ જીવનનો સ્રોત છે” નામના નિબંધમાં ફેડરિકભાઈ લખે છે, “આ ઉત્સાહ શું છે ? ઉત્સાહ એ ક્રેંક એવું ગૂઢ તત્ત્વ છે જે સામાન્ય માનવીને પણ એક વિરલ વ્યક્તિ બનાવી દે છે. ઉત્સાહ એ એવી વસ્તુ છે જે થાકમાંથી શક્તિ પ્રતિ ઊંચા કરે છે. એમાંથી જ આત્મવિશ્વાસ પ્રગટી ઊઠે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાંય જુવાનીનું જોમ જાળવી રાખે છે. એમાં એક જાતનું ચુંબકીય તત્ત્વ છે જે અન્યને પોતા તરફ આકર્ષે છે. દિગ્મૂઢ કરે છે. એટલે તો આપણે એવી થોડી વિરલ વ્યક્તિઓ પ્રતિ પ્રવાહિત બનીને ખેંચાઈ જઈએ છીએ. જિંદગી પ્રત્યેની ઉદાસીનતા પાયામાં લૂણો લગાડે છે, જ્યારે ઉત્સાહ જિંદગીને હર ક્ષણે નવવલ્લવિત રાખે છે” (પૃ. ૫૪).

ફેડરિકભાઈ વ્યવસાયે શિક્ષક છે. તેમના વ્યવસાયને અનુરૂપ ‘પુષ્પપરાગ’ના મોટા ભાગના નિબંધો બાળ ઘડતર (‘બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ’ પૃ. ૮૬ અને ‘બાળકના જીવનમાં ધાર્મિક શિક્ષણ’ પૃ. ૧૪૨), યુવાઘડતર (‘યુવાવર્ષ’ પૃ. ૬૩ અને ‘યુવા પેઢીનો વિકાસ’ પૃ. ૮૮), વ્યક્તિઘડતર (‘વ્યક્તિમાં વાસ્તવિકતા...’ પૃ. ૧૫૬) જેવા જીવનઘડતરના લેખો છે. પણ તેમના મોટા ભાગના નિબંધોને પ્રેરણાત્મક અને ચિંતનાત્મક કક્ષાએ મૂકી શકાય છે.

ત્રણ, માનવમૂલ્યોનું જતન ‘પુષ્પપરાગ’ની ત્રીજી વિશિષ્ટતા છે. ફેડરિકભાઈ પોતાના નિબંધોમાં શિક્ષક હોવા છતાં કોઈ ઉપદેશ કે બોધ આપતા નથી, પણ માનવમૂલ્યોનું જતન કરવાનો સભાન પ્રયત્ન કરે છે. એમણે આમુખમાં નોંધ્યું પણ છે કે, “આ પુસ્તકમાં મેં માનવમૂલ્યોની જીવનમાં સુખ-દુઃખની, જીવનનાં આદર્શો, સંસ્કારો તથા જીવનને પડકારતાં પરિબળોનો સામનો કરી ઝઝૂમવાની વાતો વણી લીધી છે.”

ચાર, ‘પુષ્પપરાગ’ની ચોથી વિશિષ્ટતા લેખકનો પ્રકૃતિ-પ્રેમ છે. એમના ‘કેરલના સૌંદર્યધામમાં’ (પૃ. ૧), ‘વૃક્ષોની મમતા’ (પૃ. ૫૭) તથા ‘કાગડા વચ્ચે બુલબુલ’ (પૃ. ૧૭૭) જેવા નિબંધ લેખકના પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને નિરીક્ષણશક્તિના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે.

પાંચ, ‘પુષ્પપરાગ’માં મને સ્પર્શતી સૌથી મોટી વિશેષતા લેખકની સાહિત્યિક ભાષાશૈલી છે. સમગ્ર પુસ્તકની ભાષા સાદી અને સરલ છે. એમાં એક સાહિત્યગ્રંથને શોભે એવી કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો અને ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અલંકારો પ્રચુર પ્રમાણમાં છે.

પુસ્તકના પ્રથમ નિબંધ ‘કેરલના સૌંદર્યધામમાં’ના પ્રથમ જ વાક્યમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર

છે. “મેં કેરલમાં પગ મૂક્યો ને મારા શ્વાસમાં જાણે ફૂલો ઊગી નીકળ્યાનું મહેસૂસ થયું.” (પૃ. ૧)

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના કેટલાક દાખલાઓ આપું છું.

“ચમકતી વીજળી અને વરસતો વરસાદ જાણે મારું સ્વાગત કરતાં હોય એવી અનુભૂતિ થતી હતી.” (પૃ. ૧). “જાણે વૃક્ષોનેય વરસાદી વાયરાનો કેફ ન ચડ્યો હોય !” (પૃ. ૨). “ક્યારેક એવી જટિલ સમસ્યા સન્મુખ આવીને ઊભી રહે છે કે જાણે કાળ કીળિયો બનાવીને હડપ કરી જવા ન માગતો હોય !” (પૃ. ૨૦). “ગુજરાત એક્સપ્રેસ સમયની ગતિનો જાણે પ્રતિસ્પર્ધી ન બન્યો હોય એમ દોડવે જતો હતો.” (પૃ. ૩૧). “ચકભીલ્લુ રમતાં વરસાદી વાદળો વચ્ચે જાણે તેનેય (સૂરજને) ઘડીભર નાના બાળકની જેમ રમવાનું મન થઈ આવ્યું હોય તેમ ઘડીકમાં વાદળ પાછળ સંતાઈ જાય છે.” (પૃ. ૧૭૭). “આજનો સૂરજ જાણે ઊગવા માગતો જ ન હોય તેમ હજી લાગતું હતું.” (પૃ. ૧૮૨). “મારા બાપુજી એટલે જાણે કે ગાતું પંખી.” (પૃ. ૧૮૮).

ઉપમા અલંકારો પણ ફેડરિકભાઈના નિબંધોમાં સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. કેટલાક નમૂનાઓ અહીં નોંધું છું : આ ઉપમાઓમાં આપણે લેખકની મૌલિકતા પણ જોઈ શકીએ છીએ.

“નશામાં ડોલતા ને છકી ગયેલા માણસની જેમ નાળિયેરી, સોપારી, રબર, અનાનસ, જાયફળ જેવાં વિવિધ વૃક્ષો સાથે કેળ તથા આમ્રવૃક્ષો વિંઝાતા વાયરામાં ડોલી રહ્યાં હતાં.” (પૃ. ૧-૨); “ઉત્કર્ષ માટે નડતરરૂપ એવો પરિવેશ સાપની કાંચળીની જેમ ત્યાગી પોતાનો માર્ગ મોકળો કર્યો.” (પૃ. ૩૪); “ધીરજ ધારણ કરનાર માણસ એક ખડક જેવો છે.” (પૃ. ૪૮); “આજે તેના ‘રખેવાળ’ સમા પિતાજી મીઠી નજરથી તેને રક્ષી રહ્યા છે.” (પૃ. ૬૨); “યુવાની પણ વસંત જેવી જ છે.” (પૃ. ૭૩); “સર્જનાત્મક ટીકા કડવી દવા જેવી છે.” (પૃ. ૮૭); “ચોમાસાના તોફાની ગર્જનોની જેમ સામસામી તદ્દન બીભત્સ ગાળો બોલવાની શરૂ કરી દીધી.” (પૃ. ૧૦૧); “બાળક તો કોરી સ્વેટ જેવું છે.” (પૃ. ૧૦૩); “ત્યારે બંધ કાળી સમી મારી સમજણ હતી.” (પૃ. ૧૮૧); “માત્ર પંખીની જેમ ગાતું. જાણે પંખીડાંની જેમ કે સાધુપુરુષની જેમ તેઓ પરોઢિયે જાગી જાય.” (પૃ. ૧૮૦).

કહેવતો ફેડરિકભાઈની ભાષા, સાહિત્યનો અભિન્ન ભાગ છે. અહીં ‘પુષ્પ પરાગ’ની કેટલીક કહેવતો તપાસીએ. આ કહેવતો દ્વારા લેખક ચોક્કસ અર્થ રજૂ કરે છે.

“મિયાં પડે તોય પોતાની તંગડી ઊંચી ને ઊંચી રાખે.” (પૃ. ૭); “ધીરજનાં ફળ મીઠાં હોય છે.” (પૃ. ૪૬); “દૂધનો દાઝ્યો છાશ પણ ફૂંકીને પીએ.” (પૃ. ૭૦); “જ્યાં ‘વાડ થઈને ચીભડાં ગળે’ એવી પ્રવૃત્તિ હશે.” (પૃ. ૭૭-૭૮ અને પૃ. ૮૪); “તેથી તો કહેવાયું છે ‘ધરતીનો છેડો ઘર.’” (પૃ. ૮૪); “મહાનુભાવોએ નારીને એક માતા બરાબર સો શિક્ષકો સમાન ગણી છે.” (પૃ. ૧૦૮); “બે વાસણો ભેગાં થાય તો ખખડે પણ ખરો.” (પૃ. ૧૨૭); “વેરાન રણમાં મીઠી વીરડી ફૂટી નીકળ્યાનું મહેસૂસ થતું.” (પૃ. ૧૭૩); “કાગનું બેસવું ને ડાળનું ભાંગવું.” (પૃ. ૧૮૨); “ગોળ વિના મોળો કંસાર, મા વિના સૂનો સંસાર.” (પૃ. ૧૮૭).

ફેડરિકભાઈની લખન શૈલીમાં રૂઢિપ્રયોગો સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ રૂઢિપ્રયોગો ગુજરાતી ભાષા પરના લેખકના પ્રભુત્વની ઘોષણા કરે છે. રૂઢિપ્રયોગો દ્વારા લેખકે સમાજમાં

પ્રચલિત અને રૂઢ થઈ ગયેલા અર્થને અભિવ્યક્ત કર્યા છે.

“ગમાણમાં કોઈ ભેંસ આરડ્યા કરે તેનો અવાજ સંભળાય.” (પૃ. ૬); “અને એમ પોતાનો એકરો ઘૂંટીને ચાલતા થયા.” (પૃ. ૭); “અટલે તો કેટલાંક સારાં સામયિકોનો મૃત્યુઘંટ વાગી ચૂક્યો છે.” (પૃ. ૧૦); “હે બાપ ! જો શક્ય હોય તો આ વાટકો (દુઃખરૂપી) મારાથી દૂર કર.” (પૃ. ૧૮); “સાજા-નરવા છતાં મરવાના વાંકે જીવતા માણસોની સામે તે મને વધુ ઊંચેરો જણાયો છે.” (પૃ. ૫૮); “કેટલીક ‘દુઃખનું ઓસડ દહાડા’ સમી બની રહે છે.” (પૃ. ૬૮); “મારી પુત્રી કે પુત્રે કંકુના કરી નાખ્યા છે.” (પૃ. ૮૧); “સીતા જેવી સીતાએ પણ પોતાની મર્યાદા (લક્ષ્મણરેખા) ઓળંગી.” (પૃ. ૧૦૮); “મેં કમર કસી. પરિણામ સફળતામાં આવ્યું.” (પૃ. ૧૧૭).

ફેડરિકભાઈના આ નિબંધો પાછળ એમનાં વાંચન અને ચિંતનનો પુરુષાર્થ જોઈ શકાય છે. તેમણે પોતે કહ્યું છે કે “અભ્યાસ સિવાયના વિવિધ પ્રકારનાં સારાં પુસ્તકોના વાંચનથી મારું જીવન ઘડાયું છે. પુસ્તકો મારા ઉત્તમ મિત્રો બની રહ્યાં છે.” (પૃ. ૧૧).

મને ખાતરી છે કે બહોળું વાચન તથા ચિંતનની નીપજ રૂપે લખાયેલું પુસ્તક ‘પુષ્પપરાગ’ સૌ સહદયી સાહિત્યપ્રેમી વાચકોને ગમશે. હું આશા રાખું છું કે પોતાના ઘરમાં શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય વસાવી વાંચવામાં માનનારા સૌ વાચકો ફેડરિકભાઈનું પુસ્તક ‘પુષ્પપરાગ’ વસાવી વાંચશે.

18

અહેવાલ ‘સાહિત્યમાં વિવિધ સમાજોનું નિરૂપણ’ : પરિસંવાદ

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘સાહિત્યમાં વિવિધ સમાજોનું નિરૂપણ’ વિશેનો પરિસંવાદ પરિષદપ્રમુખશ્રી નારાયણ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં તા. ૨૭-૨૮, જાન્યુ. ૨૦૦૮ના રોજ યોજાઈ ગયો. પ્રસાર મંત્રીશ્રી અનિલા દલાલે સ્વાગત કરીને પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. અધ્યક્ષશ્રી નારાયણ દેસાઈએ દીપ પ્રગટાવીને પરિસંવાદનો વિષયપ્રવેશ કરાવ્યો હતો. ગાંધીનગરના અધિવેશનમાં પ્રમુખના વ્યાખ્યાનમાં જે મુદ્દાઓ ચર્ચાયા હતા. તેના અનુસંધાનમાં આ પરિસંવાદનું આયોજન થયું છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. વિવિધતામાં એકતા એ આપણા દેશની વિશિષ્ટતા છે અને એ જ ગુજરાતી સાહિત્યની પણ છે. સાહિત્ય એ સમાજની આરસી માત્ર ન હોય, તે સમાજને પથદર્શક બને તેવું હોવું જોઈએ. વિવિધતામાં એકતા લાવવા સાહિત્યકારોએ એકતાનો ભાવ કેળવવો જોઈએ. મુસ્લિમ સમાજનો ગઝલ સાથે સજીવ સંબંધ છે. તેવી જ રીતે આપણા સમાજમાં અન્ય સમાજો પ્રત્યેના અન્યાય, શોષણ, અત્યાચાર વગેરેના પડઘા જોવા મળે છે. દલિત સાહિત્યમાં આકોશ પ્રગટતો જોવા મળે છે. જો આપણે પ્રતિઆકોશ સાહિત્યમાં વ્યક્ત કરીશું તો તે સાહિત્યિક ગણી શકાય કે કેમ તેનો મુદ્દો ચર્ચો હતો. બંને સાહિત્યમાં સમાજનું વૈષમ્ય છે. પેમ્પ્ટે હિન્દુ અને મુસ્લિમો વચ્ચેની માઈ પૂરી કરી હતી તેમ જ ગ્રામ્ય જીવન અને નગરજીવનનાં તાદૃશ ચિત્રો આપ્યાં હતાં. બોલીઓમાં સર્જતા સાહિત્યની અવગણના કરવી જોઈએ નહિ. આત્મીયતાનો ગુણ ગ્રામીણસમાજમાંથી મળવાનો છે. જે શહેરમાં મળશે કે કેમ તેવો તેમણે સંદેહ વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમણે માનવીય દષ્ટિકોણ સાહિત્યમાં કેળવવાની હાંકલ કરી, તેમ જ હાર્દિકત્વ એકત્વ સંધાય તેની ખેવના પ્રકટ કરી. ઉપરાંત ઊંચનીચના ભેદ વગર વિવિધતામાંથી એકતા સર્જાય તે માટે આવા વિમર્શમાંથી ભવિષ્યમાં કેવું સાહિત્ય લખાય તેનું માર્ગદર્શન મળે. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ અતિથિવિશેષ તરીકે વક્તવ્યમાં કહ્યું કે સામાજિક દષ્ટિથી સાહિત્યને તપાસવાનો અભિગમ માન્ય છે. પણ દષ્ટાંત તરીકે તે કૃતિઓ સાહિત્યિક તો હોવી જોઈએ. ગુજરાતીમાં જે થયું છે તેનું પુનર્મૂલ્યાંકન થાય છે. પન્નાલાલ પટેલે પોતાની કૃતિમાં માનવીની ભવાઈમાં કાસમ ઘાંસી, જેવાનો ભાઈચારો, ‘ના છૂટકે’માં ડામોર-કટારો તેમ જ રૂમાલ, દરિયા, રતનો અને દલો જેવા વિવિધ સમાજનાં પ્રતિનિધિ પાત્રોનાં ભાઈચારાની ચર્ચા કરી હતી. પન્નાલાલ, દર્શક, ગોવર્ધનરામમાં આદિવાસી સમાજ આવ્યો છે તો ‘આગ’, ‘ઉપવાસ’, ‘ઈચ્છાવર’ વગેરે કૃતિમાં તેમણે કરેલી દલિત સમાજની વાત કરી હતી. વળી મુસ્લિમ સમાજની વાત કરતાં ઉમેર્યું હતું કે અલબત્ત, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ તેમ જ ઐતિહાસિક નવલકથામાં આપણને મુસ્લિમદ્વેષ જોવા મળે છે. ખ્રિસ્તીઓના આપણા સમાજ પર ઘણા ઉપકારો છે. તેમણે વિવિધ સમાજનાં ચિત્ર-ચરિત્રોનું વિશદ દર્શન કરાવ્યું હતું.

પ્રથમ બેઠક : ‘ભારતીય સાહિત્યમાં દલિત સમાજનું નિરૂપણ’ વિશે ૧૧-૧૫ કલાકે શરૂ થઈ હતી. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં પરંપરાશાસ્ત્ર, પોએટિક્સ વગેરેને

આધારે બહુતંત્રીપણાની વાત કરી હતી. સાહિત્યની વિશદ ચર્ચા કરતાં કહ્યું કે હવે આપણે નવું પોએટિક્સ વિકસાવવું પડશે તેનો નિર્દેશ કર્યો હતો. શ્રી બિપિન પટેલે ‘દલિત વાર્તાઓમાં સમાજનું નિરૂપણ’ વિશેના વક્તવ્યમાં ગાંધીજીને યાદ કરતાં કહ્યું કે અખૂશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મનું કલંક લઈને આવ્યું છે તો સાથે જ બુદ્ધની કરુણા છે. ‘હવાડાનું પાણી’, ‘વટ’, ‘ખોવાયેલું ઘડિયાળ’, ‘કોશ’, ‘દલો ઊર્ફે દલસિંહ’, ‘દાયણ’, ‘કાતોર’, ‘ચૂવો’, ‘રોટલો’, ‘નરક’, ‘ભોગ’, ‘થળી’, ‘વેઠિયા’, ‘ઊંઠાંટિયો’, ‘દરબાર’ વગેરે વાર્તાઓમાં આવતા દલિત સમાજને ઉદ્ઘાટિત કરી આપ્યો હતો. શ્રી સુખા લેલેએ લક્ષમણ ગાયકવાડ લિખિત મરાઠી નવલકથા ઉચલ્યા (ઉઠાવગીર)ની ચર્ચા કરી હતી. તેમાં આલેખિત વિચરતી જાતિની વાત, તેમ જ તેમનાં સામાજિક પ્રસંગો અને દારુણ વ્યથાની વાત કરી હતી. શ્રી સિલાસ પટેલિયાએ ‘ગુજરાતી દલિત નવલકથામાં પ્રકટતો દલિત સમાજ’ વિશેનું તૈયાર કરેલું પેપરનું શ્રી મનસુખ સલ્વાએ પઠન કર્યું હતું. દલિત સમાજનું નિરૂપણ કરતી ‘ભયભાખળું’ જેવી નવલકથાને કેન્દ્રિત કરીને ચર્ચા કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન મનસુખ સલ્વાએ કર્યું હતું.

બીજી બેઠક : ‘ભારતીય સાહિત્યમાં આદિવાસી સમાજનું નિરૂપણ’ વિશે બપોરે ૨-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં ઘનશ્યામ શાહે આદિવાસીઓનાં લોકગીતો, લોકકથાઓ, આદિવાસી રામાયણ વગેરેની ચર્ચા કરી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે આદિવાસી પોતાની વાત રજૂ કરી શકતો નથી. એ ચિચિયારી કરે છે. દરેક સાતમો ગુજરાતી આદિવાસી છે. આદિવાસીઓની મહત્ત્વની સંસ્કૃતિ છે. શ્રી કાનજી પટેલે ‘આદિવાસી લોકકથામાં સમાજદર્શન’ વિશેની ચર્ચામાં ભીલી, વસાવા, કુકણાં, ડાંગી, દોડિયા વગેરે આદિવાસીઓના સમાજની ચર્ચા કરી હતી. ‘ગિરાશમાં એક ડુંગરી’, ‘રોમ સીતમાની વારતા’, ગુણાચની ‘બૃહદકથા’, ‘માનસિંહ અને સાળવા રાણી’, ‘કણસરીની કથા’ વગેરેને કેન્દ્રિત કરીને આદિવાસી સમાજનું હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર મૂકી આપ્યું. શ્રી ભરત મહેતાએ ‘ભારતીય નવલકથામાં આદિવાસી સમાજ’ વિશેનાં વક્તવ્યમાં સતીનાથ ભાદુડીકૃત ‘ઢોરાઈચરિત-માનસ’, શાનીકૃત ‘શાલવનોકા દીપ’, ફણીશ્વરનાથ રેણુકૃત ‘ઐલાં આયલ, વિભૂતિ બંધોપાધ્યાયકૃત ‘આરણ્યક’ અને વીરેન્દ્રકુમાર ભદ્રાચાર્ય કૃત ‘ઈયારુઈગમ’ જેવી કૃતિઓને આધારે આદિવાસી સમાજની વ્યથાકથા સંભળાવી હતી. શ્રીઆનંદ વસાવાએ ‘સુરમલ વહોનીયાની ભીલી ભાષાને કેન્દ્રિત કરતી ‘મંડોળ’ની ચર્ચા કરતાં તેમનાં સામાજિક રીતરિવાજો અને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા હતા. શ્રી ભારતી ૨. દવેએ આ બેઠકનું સંચાલન કર્યું હતું.

ત્રીજી બેઠક તા. ૨૮ જાન્યુ. ૦૮ના રોજ ૯-૩૦ વાગ્યે ‘ભારતીય સાહિત્યમાં મુસ્લિમ સમાજનું નિરૂપણ’ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ. ભોળાભાઈ પટેલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં લીરીકલ નોવેલમાં આવતો સમાજ અને એની અંદર આવતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં ‘યુલિસિસ’, ‘ઇન્ટર જરુસેનની વાર્તા’, ‘કાદંબરી’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વગેરે કૃતિઓની ચર્ચા કરી હતી. બારમી-તેરમી સદીમાં મુસ્લિમ શાસનકાળ હતો ત્યારે ફારસીને રાજભાષા તરીકે સ્વીકારી હતી પણ રચનાઓ ઉર્દૂ ભાષામાં છે. ‘ઉમરાવજાન અદા’, ‘ઇદગાહ’, ‘દીવાલ’ વગેરે કૃતિઓમાંથી પ્રકટ થતી મુસ્લિમ સમાજની તાસિર ચીંધી આપી હતી. શ્રી એહમદ સુલતાને અસગર વજાહતકૃત નવલકથા ‘કૈસી આગ લગાઈ’ વિશે વાત કરતાં મુસ્લિમ સમાજની લાક્ષણિકતા ચીંધી આપી હતી. શ્રી મૃદુલા પારિકે મોહમ્મદ બશીરકૃત નવલકથા ‘દાદા કા

હાથી’ વિશેના વક્તવ્યમાં કૃતિમાં મુસ્લિમ-સમાજ અને પરિવાર ખાનદાનીમાંથી ગરીબીમાં કેવી રીતે આવી પડે છે. તેની અને પાતુમાના પાત્ર દ્વારા તેમના સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમના પર કેવા પ્રતિબંધ હતા તેની ચર્ચા આવરી લીધી હતી. શ્રી અજય રાવળે રઝાકૃત નવલકથા ‘આધા ગાંવ’ની ‘ગંગોલી’ ગામની ઘટના અને તે ગામમાં થતા ધાર્મિક તહેવારો મહોરમ વગેરેમાં મુસ્લિમ સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ નક્કી કરી આપ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું.

ચોથી બેઠક ૧૧-૩૦ વાગ્યે શ્રી મધુસૂદન પારેખની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલી. ‘ભારતીય સાહિત્યમાં પારસી સમાજનું નિરૂપણ’ વિશેના વક્તવ્યમાં તેમણે પારસી સાહિત્યના પ્રદાનની વાત કરી હતી. તેમણે ‘મુદ્રા અને કુલીન’, ‘હિન્દુસ્થાન મધ્યેનું ઝૂંપડું’ વગેરે કૃતિઓની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રૂપા શેઠે ‘રોહિન્ટન મિસ્ત્રીની નવલકથામાં પારસી સમાજ’ વિશેના વ્યાખ્યાનમાં પારસીઓ સંજાણ બંદરે આવ્યા ત્યારથી લઈને અશોજરથોસ્ત, પારસીઓની ભાષા ‘અવેસ્તા’ તેમ જ તેમનામાં રહેલું પરગજુપણું પણ ચીંધી આપ્યું હતું. તેમાં ધાર્મિકતાનો નિષેધ, ચેસની રમત, જિંદગીની શતરંજ વગેરે બાબતોને ‘અફાઈન બેલેન્સ’ તેમ જ ‘સચ અ લોગ જર્ની’ વગેરે નવલકથાની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રમેશ ૨. દવેએ ‘મોના પાત્રાવાલાની વાર્તાઓમાં પારસી સમાજ’ની ચર્ચા કરી હતી. જેમાં ‘રાની પરજ’, ‘કાળો ઘોડો’, ‘ચાકળો’ વગેરે વાર્તાઓમાં આવતા આદિવાસી સમાજ અને પારસી સમાજની લાક્ષણિકતાઓનાં નમૂનાઓ પઠન કરીને ચીંધી આપ્યા હતા. શ્રી બકુલ ટેલરે ‘નાટકોમાં પારસી સમાજ’ વિશે વાત કરતાં કહ્યું હતું કે પારસી સમાજ કોમેડી રૂપે જ મોટા ભાગે પ્રગટ થયો હતો. બહેરામજી જાલબારી, અદી મજબાન, ફીરોજ આંટિયા, રતન માર્શલ વગેરેનાં નાટકોની ચર્ચા કરીને પારસી સમાજને ઉજાગર કર્યો હતો. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે સમાપન વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે સુખી કુટુંબો એકસરખા હોય છે. દુઃખી લોકો અલગ અલગ હોય છે. ‘દીવારે’, ‘અદીઠ અંતરપટ’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વગેરે કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરીને બધા જ સમાજોનો પરિચય કેળવીને એક સમાજનો પરિચય બીજા સમાજમાં જોડી શકાય તેમ છે. આ જોડીને આપણે નવું જ વિશ્વ રચી શકીએ તેમ છીએ. આ રીતે સમગ્ર પરિસંવાદમાં વિવિધ સમાજોનું નિરૂપણમાં દરેક સમાજની વિશેષતા ઊપસી આવી હતી. આ પરિસંવાદથી વિવિધ સમાજોનું એકત્વ સાધી શકાશે તેવો ભાવ પ્રકટ થયો હતો. પ્રકાશ ન. શાહે આ બેઠકનું સંચાલન આભારદર્શન કર્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’માં જાણીતા નવલકથાકાર સુશ્રી કાલિન્દી પરીખે તા. ૧૨-૨-૨૦૦૮ના રોજ ૬-૦૦ વાગ્યે નિબંધવાચન કર્યું હતું. તેમણે પહેલો નિબંધ ઓસ્ટ્રેલિયાના એડીલેટ નજીકમાં આવેલાં જંગલો અને ત્યાંનાં જળાશયો વિશેનો હતો. માહિતીપ્રદ નિબંધવાચન કરતાં ભાવકોને આવા સૌંદર્યસ્થાનોએ પણ સાવ અજાણ્યા લોકો કેવી રીતે મિત્ર બની જાય છે તેની વાત હૃદયસ્પર્શી શૈલીમાં કરી હતી. બીજો નિબંધ મધ્યપ્રદેશના કાન્હાનાં જંગલો વિશેનો હતો. ઉપસ્થિત ભાવકોએ નિબંધની ચર્ચામાં ભાગ લઈને નિબંધોમાં સર્જકનું આગવું અનુભવવિશ્વ કઈ રીતે સંકળાય અને સંસ્કૃતપ્રચુર ગદ્ય કેવી મર્યાદા બની રહે તેની ચર્ચા કરી હતી. તા. ૧૯-૨-૨૦૦૮ના રોજ ‘પાક્ષિકી’માં દીનાબહેન પંડ્યાએ ‘સમાધાન’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. જેનું વિષયવસ્તુ ‘પોસ્ટ ઓફિસ’ વાર્તાનાં પાત્રો ‘અલી ડોસો અને મરિયમ’ની જેમ જ દાદીમા અને મીરાં(પૌત્રી)ના પત્રની વાત હતી. મીરાં પરણીને સાસરે જાય છે અને દાદીને પત્ર લખવાનું ભૂલી જાય છે. મીરાંને

બદલે ઘરની નોકરાણી દેવલી પત્ર લખે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાતા 'સર્જકો સાથે સંવાદ' કાર્યક્રમમાં તા. ૧૭-૨-૨૦૦૯ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે ભાષાશુદ્ધિ વિષયક વક્તવ્યમાં અનુસ્વાર, વિભક્તિના પ્રત્યયો, શબ્દો ભેગા કે છૂટા લખાય, અવતરણચિહ્ન, સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ, નાન્યતર જાતિ વગેરેનાં વિશે ઉપસ્થિત ભાવકોનાં લખાણોને તપાસતાં રહી જતી ભૂલોની દૃષ્ટાંતો સાથે વિસ્તૃત છણાવટ કરી હતી.

18

નવલિકા-સ્પર્ધા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'સર્જકસંવાદ, ભાવનગર કેન્દ્ર' દ્વારા વાર્તાકાર-સર્જકો માટે એક નવલિકા-સ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

આ નવલિકા-સ્પર્ધા માટેના નિયમો આ મુજબ છે :

૧. નવલિકા કાગળની એક જ બાજુએ ટાઇપ કરેલી કે સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલી હોવી જોઈએ.
૨. અપ્રગટ તેમજ સંપૂર્ણ મૌલિક ગુજરાતી નવલિકાઓ જ સ્વીકારવામાં આવશે.
૩. સ્પર્ધા માટે કોઈ શબ્દમર્યાદા નથી, છતાં સામાન્ય રીતે નવલિકા ઓછામાં ઓછા ૧૦૦૦ અને વધુમાં વધુ ૪૦૦૦ શબ્દોમાં લખાયેલી હોય તે આવકાર્ય છે.
૪. સૌ કોઈ માટે ખુલ્લી આ સ્પર્ધામાં કોઈ પણ ભાગ લઈ શકશે, તેમજ એકથી વધુ વાર્તા પણ (અલગ અલગ કવરમાં) મોકલી શકશે.
૫. સ્પર્ધકે વાર્તાની બે નકલ મોકલવાની રહેશે. (ખાસ)
૬. વાર્તા પર માત્ર વાર્તાનું શીર્ષક જ લખવું, સ્પર્ધકનું નામ લખવું નહિ. એક અલગ કાગળમાં સ્પર્ધકે પોતાના બાયોડેટા સાથે નામ, સરનામું, સંપર્કનંબર, નવલિકાનું શીર્ષક (ખાસ) અને પાસપોર્ટ સાઈઝનો ફોટોગ્રાફ સામેલ કરી મોકલવો.
૭. નવલિકા-સ્પર્ધાના પરિણામ સુધી કૃતિ અપ્રકાશિત રહે તે જરૂરી છે.
૮. સર્જકસંવાદ, ભાવનગર દ્વારા નિમણૂક કરાયેલ નિર્ણાયકોનો નિર્ણય આખરી અને તમામ સ્પર્ધકોને બંધનકર્તા રહેશે.
૯. ભાગ લેનાર તમામ વાર્તાકારોને સન્માનપત્ર આપવામાં આવશે તેમજ એકથી પાંચ ક્રમાંકની નવલિકાઓને પુરસ્કૃત કરવામાં આવશે.
૧૦. પ્રથમ ઇનામ રૂ. ૧,૦૦૧, બીજું ઇનામ રૂ. ૭૫૧, ત્રીજું ઇનામ રૂ. ૫૦૧, ચોથું ઇનામ રૂ. ૨૫૧ અને પાંચમું ઇનામ રૂ. ૧૫૧ આપવામાં આવશે.
૧૧. સ્પર્ધામાં ભાગ લેનાર તમામ સર્જકોએ પુરસ્કારવિતરણ સમારોહમાં સ્વયં હાજર રહેવું અનિવાર્ય ગણાશે. અન્યથા ઇનામને હકદાર રહેશે નહિ. (અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય)
૧૨. નવલિકા મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૧૦ એપ્રિલ, ૨૦૦૯ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. નવલિકા મોકલવાનું સરનામું : અજય ઓઝા (સંયોજક, સર્જકસંવાદ, ભાવનગર), ઉએ/ ૪૬૪૦, અમરદીપ સોસાયટી, ગાયત્રીનગર, ઘોઘારોડ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧ (ગુજરાત). મોબાઇલ : ૯૮૨૫૨-૫૨૮૧૧

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

(૧) તા. ૨૭-૧-૦૯ અને ૨૮-૧-૦૯ – ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે પરિષદપ્રમુખશ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં 'સાહિત્યમાં વિવિધ સમાજોનું નિરૂપણ' વિશે પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો.

(૨) પરિષદ અંતર્ગત રવીન્દ્રભવન તથા સાબરમતી આશ્રમ સુરક્ષા અને સ્મારક ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથના પત્રો-લેખો પર આધારિત નાટક 'ધ પ્રોજેક્ટ એન્ડ ધ પોએટ' ગાંધી આશ્રમમાં તા. ૩૦-૧-૨૦૦૯ના રોજ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું. આ પરિકલ્પના અને હસ્તપ્રત શ્રી શૈલેષ પારેખે સંપાદિત કરી હતી. પ્રસ્તુતિ બેંગલોરના 'બેંગલોર લિટલ થિયેટર' દ્વારા કરવામાં આવી હતી. દિગ્દર્શન શ્રી વિજય પડકીનું હતું.

(૩) તા. ૩૧-૧-૨૦૦૯ના રોજ ફિરોજ શાહ મહેતા ઓડિટોરિયમ-મુંબઈ-માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી વિભાગના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'ગની દહીંવાલા વ્યાખ્યાનમાળા' અંતર્ગત પ્રસિદ્ધ ગઝલકાર શ્રી હેમંતભાઈ ધોરડાનું 'ગુજરાતી ગઝલનું કાલ્પિયાશાસ્ત્ર' વિશે વ્યાખ્યાન યોજાયું. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી વિભાગનાં અધ્યક્ષ ડૉ. ઉર્વશી પંડ્યાએ સ્વાગત-પ્રવચન આપ્યું. પ્રો. ડૉ. રતિલાલ રોહિતે શ્રી હેમંતભાઈનો પરિચય આપ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી ડૉ. અસ્મિતા યાજ્ઞિકે આભારવિધિ કરી હતી.

– અસ્મિતા યાજ્ઞિક

(૪) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની 'શ્રી કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા'નું વ્યાખ્યાન ગાંધીનગર સાહિત્યસભાના સહયોગમાં શ્રી કાલિન્દી પાઠકે તા. ૮-૨-૦૯ના રોજ ગાંધીનગર મુકામે આપ્યું હતું. તેમનો વિષય હતો 'વાક્યરચનાના સંદર્ભમાં કારકવ્યવસ્થા અને ભાષાશિક્ષણ' શ્રી કાલિન્દીબહેને વિષયનું વિશદતાથી વિશ્લેષણ કરી આપી ભાષારચના અને વાક્યરચનાનાં પાસાંઓને સ્પષ્ટ કરી આપ્યાં હતાં. વક્તવ્ય પછી પૂર્તિ રૂપે પણ મંતવ્યો રજૂ થયાં હતાં, અને ચર્ચા પણ થઈ હતી.

(૫) પરિષદ અંતર્ગત 'શ્રી રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનશ્રેણી'નું છઠ્ઠું વ્યાખ્યાન તા. ૧૪-૨-૦૯ની સાંજે છબિકાર અને સિનેમેટોગ્રાફર શ્રી નવરોઝ કોન્ટ્રક્ટરે 'છબિકલા અને સિનેમાક્ષેત્રે મારી યાત્રા' વિષય પર આપ્યું. જુદા જુદા વિષયો પરની પોતે લીધેલી છબિઓનું નિદર્શન કર્યું, તથા દિગ્દર્શન કરી લીધેલી નાની દસ્તાવેજી ફિલ્મો પણ બતાવી હતી. શ્રી ગુલામ મોહમ્મદ શેખે શ્રી કોન્ટ્રાક્ટરનો પરિચય કરાવ્યો હતો. છબિકલા – પહેલાંની અને આજની – વિશે ચર્ચા થઈ હતી.

(૬) પાક્ષિકીના ઉપક્રમે તા. ૧૨-૨-૦૯ના રોજ શ્રી કાલિન્દી પરીખે નિબંધવાચન કર્યું અને તા. ૧૯-૨-૦૯ના રોજ શ્રી દીના પંડ્યાએ તેમની વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ અને શ્રી ઇતુભાઈ કુરકુટિયા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

(૭) 'સર્જક સાથે સંવાદ'ના ઉપક્રમે તા. ૧૭-૨-૦૯ના રોજ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે

ઉપસ્થિત સર્જકો, નવોદિતો સમક્ષ 'શુદ્ધ લેખન' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સૌ સાથે ચર્ચા - સહચિંતન કર્યું હતું.

(૮) કીમ એજ્યુકેશન સોસાયટી સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય નાટ્ય, કલા અકાદમી અને શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ હરિભાઈ ઉમરાવ કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ, કીમના સંયુક્ત ઉપક્રમે કીમ ખાતે પરચીસમું જ્ઞાનસત્ર યોજાયું હતું. આ જ્ઞાનસત્ર નિમિત્તે અમારી કોલેજ તરફથી વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિઓ માટેની અહેવાલ-લેખનસ્પર્ધાનું આયોજન થયું હતું. અમને દોઢસો (૧૫૦) જેટલા અહેવાલ મળ્યા હતા, જેમાંથી નીચે મુજબના વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિઓ વિજેતા બન્યા છે.

પ્રથમ ક્રમ : કેતન વિ. કાનપરિયા, ગુજરાતી સાહિત્ય ભાષાભવન,

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

દ્વિતીય ક્રમ : રતિલાલ કે. રોહિત, એમ.એ. (ફાઇનલ), ગુજરાતી વિભાગ,

માનવવિદ્યાભવન, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વિદ્યાનગર

તૃતીય ક્રમ : (૧) વાઢેર હરેન્દ્ર જયંતિભાઈ (એમ.એ. પાર્ટ-૧)

નવયુગ આર્ટ્સ કોલેજ, રાંદેર રોડ, સુરત

(૨) ડામોર મનિષાબહેન નાથાભાઈ (એમ.એ.-૧)

ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રથમ વિજેતાને રૂ. ૧,૦૦૧, દ્વિતીય વિજેતાને રૂ. ૭૫૧ અને તૃતીય વિજેતાઓને રૂ. ૫૦૧નું ઇનામ આપવામાં આવશે.

આ અહેવાલ લેખનસ્પર્ધાના નિર્ણાયક તરીકે શ્રી જયેન્દ્રપુરી આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ભરૂચના પ્રા. મીનળબહેન દવેએ સેવા આપી હતી.

(૯) ઊંબરો મૂકીને ડુંગરો શોધ્યો : એક અનોખો સાહિત્યિક પ્રયોગ

ગુ.સા.પ અને આદિવાસી અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગત શરદપૂર્ણિમાના રોજ (તા. ૧૪-૧૫ ઓક્ટો. ૨૦૦૮) એક અનોખો સાહિત્યિક પ્રયોગ રચાયો હતો. એ હતો, મૌખિક પરંપરાના વાર્તાકારો અને લેખિત પરંપરાના વાર્તાકારોનું, ભાષા, સાહિત્ય અને સમાજ વિશેનું સહચિંતન. કૃતિથી સંસ્કૃતિ સુધીના આ આદાનપ્રદાનમાં બેય ધારાઓની સાયુજ્યની પણ એક શક્યતા રચાઈ. આ કાર્યક્રમનું એક ખૂબ સબળ પાસું એ રહ્યું કે લુપ્ત થતી ભાષા અને એના સાહિત્યના જતન માટે ગંભીરતાથી ચિંતન થયું. કૃતિ દ્વારા બેય ધારાની ખૂબી અને મર્યાદાઓ, બેય ધારાના વાર્તાકારોએ તપાસી. અને છેવટે સૌના ઉત્કર્ષ માટે ભાષાના સંવર્ધન માટે કટિબદ્ધ થવાની નેમ અંકે કરી.

૧લી મે ૨૦૦૮ના રોજ દાંડીમાં, પરિષદપ્રમુખની હાજરીમાં પરિષદ અને આદિવાસી અકાદમીએ કેટલાક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજવાનું નક્કી કર્યું, જેના અંતર્ગત આ અનોખો કાર્યક્રમ-પ્રયોગ યોજાયો હતો.

પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ એમના બીજરૂપ વક્તવ્યમાં ગુ.સા.પ. અને આદિ. અકાદમીને અભિનંદન પાઠવી, કથનશૈલી અને લેખનશૈલીની સાહિત્યયાત્રાનો ચિતાર આપતાં મધ્યકાલીન સાહિત્યને યાદ કર્યું. બેય ધારાનું નિકટત્વ સઘાય અને નવી ચેતના આકારિત થાય એવા શુભાશિષ આપ્યા હતા.

મૌખિક પરંપરામાંથી મનોજ ચૌધરી, ડાહ્યાભાઈ બહુ, ભગુભાઈ ગામિત, ધીરુભાઈ પટેલ

વગેરેએ વાર્તાઓની રજૂઆત કરી હતી, જ્યારે લેખિત પરંપરામાંથી જનક નાયક, સંજય ચૌધરી, ડો. પ્રફુલ્લ દેસાઈ, ડો. ભારતી રાણે, કુસુમ પટેલ, સ્મિતા પારેખ, રીના ત્રિવેદી વગેરેએ પોતાની કૃતિનું વાચન કરેલું. રવીન્દ્ર પારેખે લેખિત વાર્તા ધારા વિશે વાત કરી. વિક્રમ ચૌધરી તથા રાજેન્દ્ર પટેલે આખા કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું. આદિવાસી અકાદમીના નિયામકશ્રી અશોક ચૌધરીએ આવકાર આપ્યો. તથા આનંદ વસાવા, નરેશ શુક્લ, જયાનંદ જોષી, શાંતિલાલ મેરાઈએ ચર્ચામાં સઘન ભાગ લીધો હતો. વળી, લોકકલાકારોએ સંગીત, નૃત્ય દ્વારા આખા કાર્યક્રમને દિપાવ્યો હતો.

છેક પૂનાથી આ કાર્યક્રમ અર્થે પ્રખ્યાત ભાષાવિજ્ઞાની શ્રી લક્ષ્મણ ખૂબચંદાની પધારેલા. એમણે મૌખિક પરંપરા વિશે જણાવ્યું કે મૌખિક કથનશૈલીમાં, લોકસાહિત્યમાં એક ગતિ છે. એ સમગ્ર જાતિની સંપત્તિ છે; એ રજૂ થતાં દરેક વખતે નવું રૂપ પામે છે અને ડાયલેક્ટ એ રીતે પુનઃ પુનઃ જીવિત રહે છે. એના વિકાસ માટે આપણે સહિયારો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કાનજી પટેલે મૌખિક પરંપરાના કથાસાહિત્ય વિશે વાત કરતાં કહ્યું કે આ પ્રવૃત્તિ ઊંબરો મૂકીને ડુંગરો શોધવા નીકળવા જેવી આહ્વાદક છે. ગણેશ દેવીએ ૧૨ વર્ષના આ દિશામાં એમણે કરેલાં કાર્યોનો આલેખ આપ્યો, પણ બધાના હજુ વધુ સઘન પ્રયત્નોની ટહેલ પણ કરી હતી. એમના વક્તવ્યમાં જનજાતિ માટેની એમની નિરૂબત, એમનું દર્શન અને એને હાંસલ કરવાની સક્ષમતા ઊભરી આવી હતી. UNESCOએ ભીલી બોલીને ભાષા તરીકે સ્વીકારી એનો ઉમળકો સૌએ માણ્યો. સમાપન કરતાં રાજેન્દ્ર પટેલે કહ્યું કે ભાષાની આ અનન્ય પ્રક્રિયા પરંપરાની અને પાંગરતી ચેતનાને જોડનારી કડી છે. એની જતન કરવાની સૌ સાહિત્યકારો, સર્જકોની નિસબત હોવી જોઈએ.

— ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

પરબ અપીલ દાનની યાદી

૧.	બંસીભાઈ એ. પટેલ	અમદાવાદ	૧૧૦૦
૨.	લક્ષ્મીપ્રસાદ ઈનામદાર	વલ્લભવિદ્યાનગર	૧૧૦૦
૩.	લક્ષ્મીકાન્ત ડી. પટેલ	અમદાવાદ	૩૦૦૦
૪.	અંકિત ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૩૦૦૦
૫.	ભરત સોલંકી	અમદાવાદ	૫૦૦૦
૬.	સુરેશ દલાલ	મુંબઈ	૧૦૦૦
૭.	ગજેન્દ્ર હીરાલાલ ઠાકોર	અમદાવાદ	૧૧૦૦૦

અન્ય દાન

૧.	જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાન અને વાર્તા પઠન માટે હ. શ્રી સરોજબહેન જનકરાય ત્રિવેદી	ગાંધીનગર	૬૧,૦૦૦
----	---	----------	--------

કાંકણપુર કોલેજમાં કાર્યશાળા

૬-૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ કાંકણપુર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં ગુજરાત લેખક મંડળ દ્વારા સર્જનાત્મક લેખન અને પત્રકારત્વની કાર્યશાળા યોજાઈ, જેમાં ૩૬ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ ભાગ લીધો. મનીષી જાની, યોસેફ મેકવાન, લલિત લાડ અને ફાધર વર્ગીસ પોલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

કમળાશંકર પંડ્યા ફાઉન્ડેશન દ્વારા એવોર્ડ વિતરણ સમારંભ

કમળાશંકર પંડ્યા ફાઉન્ડેશન દ્વારા કમળાશંકર પંડ્યા પત્રકાર એવોર્ડ દિગ્ગન્ત ઓઝાને અને દલિત સાહિત્યકાર એવોર્ડ જોસેફ મેકવાનને અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. રમણ પાઠકના હસ્તે બન્ને એવોર્ડ એનાયત થયા હતા. કાજલ ઓઝા-વૈદ્ય ઉપસ્થિત હતાં.

કોલકતામાં વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ દ્વારા ૧૭-૧૮ જાન્યુઆરીના રોજ ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલે કોલકતામાં 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામચેતના' અને 'લોકપ્રિય અને ધારાવાહી નવલકથાઓ' પર વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

વરોદરામાં 'લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય'નો પરિસંવાદ

'અક્ષરા' અને 'યુનાઈટેડ વે ઓફ બરોડા'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૭ ફેબ્રુઆરીએ 'લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય'નો પરિસંવાદ યોજાયો, જેમાં ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ડૉ. જી. એમ. ચંદ્રવાડિયા, ડૉ. જગદીશ ભટ્ટ, ડૉ. અરુણ બક્ષી અને ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

શૂન્ય પાલનપુરી એવોર્ડ 'નાશાદ'ને

ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'ને શૂન્ય પાલનપુરી એવોર્ડ આપવાની જાહેરાત 'શહીદ-ગઝલ' દ્વારા થઈ છે.

ગઝલ વિદ્યાપીઠનો દીક્ષાન્ત સમારોહ

ભાવનગરસ્થિત ગઝલ વિદ્યાપીઠનો દીક્ષાન્ત સમારોહ ૧૮ જાન્યુઆરીના રોજ સંપન્ન થયો હતો. ડૉ. પ્રવીણભાઈ શાહ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર અપાયાં હતાં.

વાર્તાલાપ - સાહિત્યસૃષ્ટિ દ્વારા

ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. પ્રેરિત 'સાહિત્યસૃષ્ટિ'ના ઉપક્રમે ભૂતપૂર્વ ભાષાનિયામક કે. બી. વ્યાસનો વાર્તાલાપ યોજાયો હતો.

સાબર સાહિત્યસભા દ્વારા પુસ્તકવિમોચન સમારોહ

૨૫ જાન્યુઆરીએ હિંમતનગરમાં ડૉ. મોતીભાઈ પટેલના અધ્યક્ષસ્થાને 'તમે તો ગોરલ'

અને 'રાધા એટલે' એ ઈસુભાઈ ગઢવીનાં પુસ્તકોનું વિમોચન ભરતકવિ 'ઊર્મિલ' અને ડૉ. મોતીભાઈના હસ્તે થયું, જ્યારે 'છિન્નમસ્તા' અને 'હજી આંખોમાં ઊગે છે સપનાં'નું વિમોચન ડૉ. આર. સી. મારુ ને રમેશ આચાર્યના હસ્તે થયું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના ઉપક્રમે પરિસંવાદ

૧૦ જાન્યુઆરીએ 'બ્રિટનનો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત દષ્ટિકોણ' પર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં યોજાયેલ પરિસંવાદમાં ભદ્રાબહેન વડગામા, ઇલાબહેન પાઠક, દાઉદભાઈ ઘાંચી, મકરન્દ મહેતા અને શરીનબહેન મહેતાએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સુદર્શન આયંગરની શુભકામના સાથે રઘુવીર ચૌધરીએ ગ્રંથનું લોકાર્પણ કર્યું હતું. ૧૧ જાન્યુઆરીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં 'ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જન : દશા અને દ્વિશા' વિષય પર યોજાયેલ પરિસંવાદમાં પરિષદપ્રમુખ નારાયણભાઈ દેસાઈએ આશીર્વાચન આપ્યાં હતાં. બે બેઠકમાં અનુક્રમે ભદ્રાબહેન વડગામા, મધુસૂદન કાપડિયા, અનિલા દલાલ, અનિલ વ્યાસ, રમેશ ર. દવે, ભોળાભાઈ પટેલ અને પ્રકાશ ન. શાહે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

નિર્મિશ ઠાકરનું પ્રદર્શન અને વક્તવ્ય પટણામાં

પટણા મુકામે યોજાયેલ 'અખિલ ભારતીય સાહિત્ય મહોત્સવ'માં નિર્મિશ ઠાકરે 'હિન્દી મેં અહિન્દીભાષીઓં કા પ્રદાન' પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને 'વ્યંગચિત્રો મેં સાહિત્યકાર' એ વ્યંગચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું, જેનું ઉદ્ઘાટન શ્રી શત્રુઘ્ન સિંહાએ કર્યું હતું.

જયંતિ દલાલ શતાબ્દી પરિસંવાદ

સમાર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી જયંતિ દલાલ શતાબ્દી નિમિત્તે બે-દિવસીય પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો, જેમાં વિનોદ જોશી, રઘુવીર ચૌધરી, વિદ્યુત જોષી, રમેશ બી. શાહ, સતીશ વ્યાસ, રમણ સોની, પરેશ શુક્લ, મણિલાલ હ. પટેલ, નીતિન વડગામા અને પ્રવીણ દરજીએ જયંતિ દલાલના સાહિત્ય પર વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.